श्रीमद्भागवतम्

॥ अष्टमस्कन्धः ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

ओं नमः श्रीकृष्णाय ।

राजोवाच ।

स्वायम्भुवस्येह [1]गुरो वंशोऽयं विस्तराच्छ्रुतः ।
* (यत्र धर्माश्च विविधाश्चातुर्वर्ण्याश्रिताश्शुभाः ।)
यत्र विश्वसृजां सर्गो मनूनन्यान्वदस्व नः ॥ १ ॥
[2]यत्र यत्र हरेर्जन्म कर्माणि च महीयसः ।
गृणन्ति कवयो ब्रह्मंस्तानि नो वद शृण्वताम् ॥ २ ॥
यद्यस्मिन्नन्तरे ब्रह्मन् ! भगवान्विश्वभावनः ।
कृतवान्कुरुते कर्ता ह्यतीते ऽनागतेऽद्य वा ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

मनवोऽस्मिन् व्यतीताः षट् कल्पे स्वायम्भुवादयः ।
आद्यस्ते कथितो यत्र देवादीनाञ्च सम्भवः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नमः श्रीमत्परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय ।
भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचन्द्राय ॥
अथाष्टमे चतुर्विंशत्यध्यायैर्मनुवर्णनम् ।
तत्सुतेन्द्रर्षिदेवेन्द्रैर्मूर्तिभिश्च हरेः सह ॥ १ ॥
प्रतिमन्वन्तरं चैव मन्वाद्याः षट् पृथक् पृथक् ।
प्रवर्तयन्ति सद्धर्मान् पालयन्त्याचरन्ति च ॥ २ ॥

अतो [illegible] ॥ ।
येन [illegible] ॥ ३ ॥
तत्र [illegible] था ।
[illegible] ॥ ४ ॥
[illegible] ।
[illegible] र्तितम् ॥ ५ ॥
[illegible] न्वादीनां
[illegible] ॥ ६ ॥

---

* इत्यधिकः पठ्यते विरराघ० (१) गुरोर्वंश: इति पाठान्तरम् [illegible] मन्वन्तरे
[illegible] कर्माणि च महीयसः ॥ इति पाठः विज० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

महीयसो हरेः अत्र कश्चिद्बहुपाठान्तरमस्ति तदुपेक्षितम-स्माभिः ॥ २ ॥

यस्मिन्नतीते यत्कृतवान् अस्मिन्ननागते यत्कर्त्ता करिष्यति अद्य वा वर्त्तमाने यत्कुरुते तद्वदेत्यन्वयः ॥ ३॥

अस्मिन् कल्पे षण्मनवो व्यतीताः ... ॥

श्रीमद्वीरराघवा... भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

॥ श्री... रामानुजाय नमः ॥

तृतीये "स्वायं भुवस्य च मनोर्वंशः परमसम्मतः" इति पृष्टं तद्वंशकथनं प्रक्रम्य तावत्तत्र तद्दुहितुर्देवहूत्या वंशः कथितः चतुर्थे त्वाकूतिदेवहूत्योरेतद्दुहित्रोर्देवहूतितदुहितॄणां वंशमभिधाय स्वा-भुवपुत्रवंशमुपक्रम्य तावदुत्तानपादसंततिं सावशेषा-मभिधायान्तरागमिष्यमाणन्यायेन प्रसङ्गात् प्रियव्रतस्य वंशः पञ्चमे कथितः षष्ठे तु पुनः प्रसक्तानुप्रसक्तकथनानन्तरमुत्तानपद एव वंशोऽवशिष्टः कथितः सप्तमे तु तदनुप्रसक्तमुक्तं तदेवं स्वायंभुवमनुवंशकथनव्याजेन बहुधा भगवतो जन्मकर्मगुणादिषु वर्णितेषु पुनस्तानेव शुश्रूषुस्तदन्यायादन्येष्वपि मनुवंशेषु कथ्यमानेषु हरेर्जन्मादिकथनमर्थात्प्रसक्तमेव भविष्यतीत्यालोच्य प्राधान्येनान्यान्मनून् सवंशान् पृच्छति राजा-स्वायंभुवस्येति त्रिभिः । तत्रोक्तमनुवदति पादत्रयेण. हे गुरो ! गुरोरिति पाठे गुरोस्तव सः इह वृत्ते ग्रन्थे स्वायम्भुवस्य मनोर्वंशो विस्तराच्छ्रुतः यत्र विशिनष्टि यत्र वंशे विश्वसृजां मरीच्यादीनां मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिरूपः सर्गः अथ नोऽस्मभ्यम् अन्यान्मनून्त्वस्व सचरित्रान् सवंशान् कथयेत्यर्थः ॥ १ ॥

यत्रयत्र मन्वन्तरे महीयसः निरसमाऽप्यधिकस्य हरेः जन्मानि अवताररूपाणि कर्माणि चेष्टितानि च कवयो विद्वांसः गायन्ति तान्यपि चरित्राणि शृण्वतां श्रोतुं प्रवृत्तानां नः अस्माकं वद कथय ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! यस्मिन्मन्वन्तरे मनोरन्तरमवस्थानदशा तस्मिन् विश्वभावनः विश्वपालको भगवान् कृतवान् यस्मिन्नतीते यत् यस्मिन्ननागते करि... करिष्यति यस्मिन्नद्य वर्त्तमाने यत्करोति तद्वदेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

एवमापृष्टो मुनिराह-... अस्मिन् कल्पे स्वायम्भुवादयः षण्मनवो व्यतीताः ... ... मनुः पूर्वं कथितः सचरित्रः यत्र देवादीनां सम्भवश्च कथितः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विज... ध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

... कृष्णाय नमः ॥

अस्ताविश्रुतिमि... लक्मेन मनुना स्वायंभुवे ... यो—
येनारण्ये ... ... मिः ॥

येनामोचि गजाधिपः ... मकरानना...—
क्षीराम्भोधिरमन्थि येन धृतभूः सोऽयं हरिः पातु नः ॥१॥
येनाधारि गिरिः पपे च विबुधैर्येनामृतं प्रेरितैः—
येनातापि सुरद्विषां च हृदयं शार्वोऽप्यमोहि स्त्रिया ॥
येनात्रायि जगन्त्यबन्धि च बलिर्येनाप्यदायि श्रुतिः—
धात्रे येन निहत्य मत्स्यवपुषा दैत्यं तमीडे हरिम् ॥२॥
सप्तमस्कन्धवाराशौ निमज्योन्मज्य शुद्धधीः।
अष्टमस्कन्धसद्व्याख्यामृतं पातुमुपक्रमे ॥ ३ ॥

अत्रापि हरिभक्तिरेव भगवन्मनःकर्षणनिपुणेति विधातुमनन्तोपनिषदर्थभूतस्य हरेर्जगद्रक्षणादिमाहात्म्यं निरूप्यते, तत्रापि विमलतरमुक्तमपनुदितहरचरिताऽमृतपानात्यायितप्राणो विस्मृताऽशनक्लेशः परीक्षिच्छुकमच्युतकथानुवादपूर्वकाभिलषितास्यन्तश्रोतव्यकथां प्रार्थयते-राजेति। अन्यान् स्वायम्भुवव्यतिरिक्तान् ॥१ ॥

तत्रापि तत्प्रसङ्गे विशेषकथापि वक्तव्येत्याह—यत्रेति। महीयसः महत्तमस्य हरेः ॥ २—३ ॥

अस्मिन्वैवस्वतान्तरे स्वायम्भुवप्रभृतिवैवस्वतान्ताः सप्त मनवो व्यतीतप्राया उच्यन्ते अत्र सप्तसु आद्यः कथित इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ श्री श्री राधाकृष्णाभ्यां नमः ॥

श्रीकृष्ण कृष्णचैतन्य ससनातनरूपक ।
गोपाल रघुनाथाप्त व्रजजीवक पाहि माम् ॥
अथाष्टमस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः ॥
स्वामिपादेन यद्व्यक्तम् तद्व्यक्तम् चास्फुटम् क्वचित्
तत्र तत्रैव सिद्धेयः सन्दर्भः क्रमसंज्ञकः ॥
वैष्णवा परितोषः स्याद्यत्र यत्र ततस्ततः ।
लेख्यं वैष्णवसिद्धान्तं वाचियत्रो नैव किञ्चन ॥ १—४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

॥ श्रीमद्गोवर्धनधराय नमः ॥

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् ।
लोकनाथं जगच्चक्षुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥ १ ॥
गोपरामाजनप्राणप्रेयसेऽतिप्रभुष्णवे ।
तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥ २ ॥
॥ श्रीगोकुलानन्द ! जय जय ॥
मन्वन्तरस्य सप्तमे इति प्रश्नमीरितम् ।
तस्य प्रवर्तकाः किन्तु मन्वाद्याः षट् पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥
प्रतिमन्वन्तरं तस्माच्चतुर्विंशतिसंज्ञकैः ।
अध्यायैरष्टमस्कन्धे ते वर्ण्यन्ते यथोचितम् ॥ ४ ॥

आकूत्यां देवहूत्याञ्च दुहित्रोस्तस्य वै मनोः ।
धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान्पुत्रतां गतः ॥ ५ ॥
कृतं पुरा भगवतः कपिलस्याऽनुवर्णितम् ।
आख्यास्ये भगवान्यज्ञो यच्चकार कुरुद्वह ! ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अध्यायेनोक्तमेकेन मन्वन्तरचतुष्टयम् ।
त्रिभिर्गजेन्द्रोपाख्यानमथोक्तः पञ्चमो मनुः ॥ ५ ॥
षष्ठश्चाप्यंबुधेर्मन्थश्चामृताख्यानमष्टभिः ।
एकेन सप्तमादीनां मनूनामनुकीर्तनम् ॥ ६ ॥
एकेन तेषां कर्माणि नवभिर्वामनेहितम् ।
मत्स्यावतार एकेनेत्यंत्र स्कन्धो ऽष्टमो मतः ॥ ७ ॥
अथात्र प्रथमे स्वायम्भुवस्तोत्रं प्रकीर्त्यते ।
मन्वन्तरीयमन्वादिषट्कानाञ्च चतुष्टयम् ॥ ८ ॥

तदेवं चतुर्थादिस्कन्धेषु स्वायम्भुवमनुवंशकथाप्रासङ्गिकमरिच्यादिवंश्यप्रह्लादाद्युपाख्यानाऽमृतपानप्रमुदितो राजा सर्वमन्वादिकथां जिज्ञासमानः पृच्छति—स्वायम्भुवस्येति ॥ १ ॥

महीयसो हरेः ॥ २ ॥

यदिति तद्वदेत्यध्याहृतेनान्वयः । अन्तरे मन्वन्तरे अद्य वर्त्तमाने ॥ ३ ॥

तेषु मध्ये आद्यः स्वायम्भुवः ॥ ४ ॥

अस्मिन् श्वेतवाराहाख्ये षण्मनवो व्यतीताः यन्मध्ये आद्यः स्वायम्भुवः ते तुभ्यं कथितस्तृतीये स्कन्धे । चतुर्थस्कन्धोपक्रमे च ॥ ४ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमते मकुन्दमूर्त्तये भगवन्निम्बार्काय नमः ।
सर्वेश्वरं नमस्कृत्य गुरुं तद्भक्तिदं प्रभुम् ।
निम्बार्कं देशिकं मत्वा प्रदीपो ऽयं विरच्यते ॥
अष्टमे यत्र सद्धर्मलक्षणं वर्ण्यते क्रमात् ।
मन्वन्तरं हि मन्वादिरचितं भुक्तिमुक्तिदम् ॥

तृतीयादिषु स्कन्धेषु स्वायम्भुवमनुदुहितृदौहित्रपुत्रपौत्रादिसर्गो वर्णितस्य भगवदवतारणां तद्दासानां च परमाद्भुतचरितामृतस्य पानेन प्रमुदितो राजर्षिः सर्वमन्वन्तरगतभगवदवतारतद्दासादिचेष्टितं जिज्ञासुः पृच्छति—स्वायंभुवस्येति, त्रिभिः । हे गुरो ! स्वायम्भुवस्य वंशः यत्र विश्वसृजां मरीच्यादीनां सर्गः पुत्रादिसृष्टिः सो ऽयं विस्तराच्छ्रुतः अधुना नोऽस्मभ्यमन्यान् मनून् वद ॥ १ ॥

यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् मन्वन्तरे महीयसो हरेः ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! विश्वभावनः सर्वहेतुः अन्तरे मन्वन्तरे यस्मिन् अतीते यदकृतवान् यस्मिन् अनागते यत्कर्ता करिष्यति अथवा वर्तमाने यत्कुरुते तत्सर्वं वदेति पदयोजना ॥ ३ ॥

———

भाषा टीका।

श्रीश्रीरुक्मिणीरमणो जयति ।

नत्वा भागवताचार्यौ रुक्मिणीशपदाम्बुजे ॥
शुकशास्त्राष्टमस्कन्ध-भाषाटीकां तनोति हि ॥ १ ॥

राजोवाच ॥

परीक्षित महाराज बोले, कि हे श्रीशुकदेवजी महाराज ! पूर्वकथा में आपके मुखारविन्द से मैंने यह स्वायंभुव मनुका वंश बड़े विस्तार से सुना, कि-जिसमें मरीच्यादि प्रजापतियों का मनुकन्याओं में पुत्र पौत्रादि रूप सर्ग हुआ है अब आप अन्य मनुओं के चरित्र को कहिये ॥ १ ॥

जिन जिन मन्वन्तरो में अति महान् श्रीहरि के जो जो जन्म और कर्म है और जिनको ज्ञानी लोग गान करते हैं, हे ब्रह्मन् ! श्रवण की इच्छा वाले ऐसे हम लोगों के आगे आप उनका वर्णन कीजिये ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! विश्व के पालन करने वाले भगवान् जिन २ भूतभविष्यत् मन्वन्तरों में जो कुछ कि[illegible] करते हैं [illegible] करेंगे सो भी आप वर्णन करिये ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले कि —हे [illegible] भुवादिक [illegible] स्वायंभूमनु का चरित्र [illegible] देवादिकों की उत्पत्ति है ॥ ४ ॥

श्री[illegible]कृतभाषा[illegible]का ।

[illegible] कपिल[illegible] गतः प्राप्तः

विरक्तः कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः ।
विसृज्य राज्यं तपसे सभार्यो वनमाविशत् ॥ ७ ॥
सुनन्दायां वर्षशतं पदैकेन भुवं स्पृशन् ।
तप्यमानस्तपो घोरमिदमन्वाह भारत ! ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

घोरं दुष्करं तपस्तप्यमानः समाधावनुभूतमिदं वक्ष्यमाणं नद्रितोच्छश्वसितवद्विस्मित इवोपविश्याभिवानुवदन्निव वाहुभिः श्लोकैरन्वाह ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य स्वायम्भुवस्य मनोर्दुहित्रोराकूत्यां देवहूत्यां च भगवान्महेश्वरः सर्वेश्वरो मूर्तिभ्यां कपिलयज्ञरूपाभ्यां मूर्तिभ्यां पुत्रत्वं प्राप्तः ॥ ५ ॥

तत्र भगवतः कपिलस्य तृतीयस्कन्धे इति शेषः अनुवर्णितं चरित्रं त्वया हे भरतर्षभ ! श्रुतमेव अधुना यज्ञाख्यो भगवान्यच्चकार तच्चेष्टितं हे कुरूद्वह ! आख्यास्ये कथयिष्यामि यद्यपि मन्वन्तरान्तरकथनमेव प्रतिज्ञातव्यं तेषामेव प्राधान्येन पृष्टत्वात् तथापि भावज्ञो मुनिः भगवद्गुणकर्मजन्मादिशुश्रूषयैवापृष्टमित्यालोच्याद्य मन्वन्तरस्थस्य यज्ञाख्यस्य भगवतश्चरित्रस्याकथितत्वात्तदेव कथयितुं प्रतिजानीते अर्थात्तत्कथनेन मन्वन्तरकथनमपि प्रसक्तमेव भविष्यतीति मुनेरभिप्रायः ॥ ६ ॥

तत्र यज्ञस्य भगवतः चरित्रं विवक्षुस्तदुपोद्घातेन स्वायंभुवस्य मनोर्वृत्तान्तमाह–विरक्त इत्यादिना । यद्यपि कपिलोऽपि तन्मन्वन्तरावताररूप एव तथापि तस्य जगत्पालनानधिकृतत्वात्केवलं ज्ञानयोगप्रवर्तनाधिकृतत्वात्तच्चरित्रस्य कथितत्वप्रदर्शनाच्च यज्ञो यच्चकार तदाख्यास्य इत्युक्तं शतरूपायाः पतिः भर्ता विभुः स्वायम्भुवो मनुः काम्यन्त इति कामाः शब्दादयो विषयास्तेषां भोगेषु विरक्तः राज्यं विसृज्य तपसे तपःकर्तुं [illegible]र्यो वनं आविशत् ॥ ७ ॥

सुनन्दायाः सुनन्[illegible]तीरे पदैकेनैव भुवं स्पृशन् वर्षशतं घोरं दुष्करं तपस्तप्यमानः कुर्वाणो हे भारत । इदं वक्ष्यमाणमन्वाह जजाप ॥ ८ ॥

श्रीमद्वि[illegible]ध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्रापि शतरूपा[illegible]लनादिविषयमनुवितुं यज्ञमूर्तिचरितं वक्तुमाह—आकूत्यामि[illegible] ॥ ५ ॥

कपिलस्य [illegible] [illegible]रा तृतीयस्कन्धे ॥ ६-७ ॥

सुनन्दायां त्रिधा भिन्नायां विष्णुप्रियां पतत्याम् अन्वाहस्तुतिरूपामुपनिषदमाह ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आकूत्यामिति कयोः तत्राह—दुहित्रोरिति ॥ ५—८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दुहित्रोः कयोरित्यपेक्षायामाह—आकूत्यां देवहूत्यांश्च ॥ ५–७ ॥ अन्वाह जजाप ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य मनोः आकूत्यां देवहूत्यां चेति दुहित्रोः कपिलयज्ञमूर्तिभ्यां पुत्रतां भगवान् गतः ॥ ५ ॥

भगवतः कपिलस्य कृतं कर्म वर्णितं मयेति शेषः हे कुरूद्वह ! यज्ञो यच्चकार तदाऽऽख्यास्ये अस्मिन्नध्याये कथयिष्यामि ॥ ६ ॥

यद्यपि स्वायंभुवस्य चरितं वर्णितं तथापि तन्मन्वन्तरेऽन्येभ्यो मन्वतरेभ्यः किञ्चिद्विशेषं दर्शयिष्यन् तद्गुणविशेषानाह–विरक्त इत्यादिना ॥ ७ ॥

सुनन्दायां तत्तीरे इदमष्टभिः श्लोकैर्वक्ष्यमाणमन्वाह जजाप ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

जिन स्वायंभुवमनु की आकृति और देवहूति नामक कन्याओं में धर्म और ज्ञान के उपदेश के लिये साक्षात् भगवान् यज्ञ और कपिल रूप से पुत्र होकर प्रकट हुए ॥ ५ ॥

प्रथम हमने भगवान श्रीकपिल देव का चरित तुम आगे वर्णन किया, हे कुरूद्वह ! अब यज्ञ भगवान् ने जो चरित किया, उसका आख्यान (वर्णन) करेंगे ॥ ६ ॥

मनुरुवाच ।

* येन चेतयते विश्वं विश्वं चेतयते न यम् ।
यो जागर्ति शयाने ऽस्मिन्नायं तं वेद वेद सः ॥ ९ ॥
आत्मावास्यमिदं (१) विश्वं (२) यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधःकस्यस्विद्धनम् ॥ १० ॥
यन्न पश्यति पश्यन्तं चक्षुर्यस्य न रिष्यति ।
तं भूतनिलयं देवं सुपर्णमुपधावत ॥ ११ ॥
(३) न यस्याद्यन्तौ मध्यश्च स्वः परो नान्तरं बहिः ।
विश्वस्यामूनि यद्यस्माद्विश्वञ्च तदृतं महत् ॥ १२ ॥
स विश्वकायः पुरुहूत ईशः (४) सत्यः स्वयञ्ज्योतिरजः पुराणः ।
धत्ते ऽस्य जन्माद्यजयात्मशक्त्या तां विद्ययोदस्य निरीह आस्ते ॥ १३ ॥
अथाग्रे ऋषयः कर्माणीहन्तेऽकर्महेतवे ।
ईहमानो हि पुरुषः प्रायो ऽनीहां प्रपद्यते ॥ १४ ॥
ईहते भगवानीशो न हि तत्र विषज्जते ।
आत्मलाभेन पूर्णार्थो नावसीदन्ति ये ऽनु तम् ॥ १५ ॥
तमीहमानं निरहङ्कृतं बुधं निराशिषं पूर्णमनन्यचोदितम् ।
(५) नॄन् शिक्षयन्तं निजवर्त्मसंस्थितं प्रभुं प्रपद्ये ऽखिलधर्म्मभावनम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

परम समर्थ शतरूपापति स्वायंभुव मनु काम भोगों से विरक्त होकर राज्य को छोडकर भार्या सहित तपके अर्थ वन में प्रवेश करते हुए ॥ ७ ॥

हे भारत ! वन में जाकर सुनंदा गंगा के तीर पर सौ वर्ष तक एक पग से पृथिवी पर खड़े होकर घोर तप तपते हुए इस प्रकार कथन करने लगे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

येन चिदात्मना विश्वं चेतयते चेतनीभवति विश्वं तु यं न चेतयते न चेतनीकरोति स्वत एव चिद्रूपत्वात् तत्र हेतुः अस्मिन् शयाने स्वपिति यो जागर्ति साक्षितया वर्तते अहो चित्रं नायं जनस्तं वेद स तु इमं वेद ॥ ९ ॥

तस्येश्वरत्वं दर्शयन् लोकस्य हितमुपदिशति—आत्मना ईश्वरेणावास्यं सत्ताचैतन्याभ्यां संव्याप्तं विश्वं० सर्वं जगत्यां लोके यत्किञ्चिज्जगद्भूतजातमतस्तेनैवेश्वरेण यत्किञ्चित्त्यक्तं दत्तं धनं तेनैव भुञ्जीथाः भोगान् भुङ्क्ष्व यद्वा तेन हेतुना त्यक्तेनेश्वरार्पणेन भुञ्जीथा न स्वार्थं कस्य स्वित्कस्यचिदपि धनं मा गृधो माभिकाङ्क्षीः यद्वा कस्यस्विदिति कस्यान्यस्य धनमस्ति यतो धनाकाङ्क्षा क्रियेतेत्यर्थः। तथाच श्रुतिः "ईशावास्यम्" इति यथाश्लोकमेव ॥ १० ॥

ननु, यदि सर्वं व्याप्नोति तर्हि चक्षुरादिभिः किं न प्रतीयते तत्राऽऽह—यत्पश्यन्तं जनश्चक्षुर्वा न पश्यति चक्षुराद्यविषयत्वात् न हि प्रमातारं प्रमाणं विषयीकरो[illegible] श्रुतिः "चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम्" इत्यादि [illegible] देवदत्तस्य तद्विषयं चाक्षुषं ज्ञानमिवेश्वर[illegible]प्रभुत[illegible]तद्विषयं ज्ञानं नश्येत्तत्राऽऽह—यस्य तु पश्यतश्च [illegible] विषय[illegible] नश्यति तत्तदाकारेणोत्पन्नाया वृत्तेरेव [illegible] ज्ञानस्य न हि सवितृप्रकाशः प्रकाश्यनाशे न[illegible] भूतानि निलयो यस्य तं सर्वान्तर्यामिणं तथा[illegible]सङ्गमुपधावत भजध्वम् ॥ ११ ॥

तस्य स्वरूपस्य नित्यत्वमेवो[illegible] न [illegible]ति। अमून्याद्यन्तादीनि विश्वस्य यस्माद्भवन्ति [illegible] यद्रूपमत एवाव्यभिचारित्वादृतं सत्यं महत्परि[illegible] १२ ॥

---

* वासुदेवो वसत्येष सर्वदेहेष्वनन्यदृक् । येनायं तपते विश्वं निश्ववीर्यं यतस्तपः ॥ इति पाठान्तर[illegible] सर्वेमि[illegible] पाठ वीर० (२) यज्जगत्यां जगन्मनः इति विज० ॥ (३) न यस्याद्यन्तमध्यानीति पाठः वीर० ॥ (४) सर्वस्य गोप्त[illegible] पाठः वीर० (५) स्वानिति पाठः वीर० तच्छिक्षयन्तं नि[illegible]

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, विश्वं चेत्तद्रूपं तर्हि तस्य कुतो जन्माद्यभावः स्वप्रकाशत्वं वा कथं वा जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन विकारिणः सत्यत्वं पूर्णत्वं ? तत्राऽऽह—स ईशोऽजः सत्यश्च स्वप्रकाशश्च पुराणश्च निर्विकारो विश्वं कायो यस्य पुरूणि हूतानि नामानि यस्य तथाविधोऽपि यतोऽस्य विश्वस्य जन्मादि स्वशक्त्या मायया धत्ते तां च नित्यसिद्धया विद्ययोदस्य हित्वा निष्क्रिय एवाऽऽस्ते ॥ १३ ॥

यस्मादेवमीश्वरः कर्म कृत्वा सन्त्यज्य नैष्कर्म्येणाऽऽस्ते अथातोऽन्ये ऋषयोऽप्यग्रे आदौ कर्माणि कुर्वन्ति किमर्थमकर्मेहतवे मोक्षार्थं पाठान्तरे कर्मनाशाय हि यस्मात् ॥ १४ ॥

नन्वीहमानः कर्मभिरनुगुणितः कोशकार इव बध्येतेव तत्राऽऽह, ईहत इति । अनन्तमनुवर्त्तमाना ये ते नाऽधर्मीदृन्ति न विषज्जन्ते ॥ १५ ॥

तदेवं लोकाऽनुग्रहाय विश्वसृष्ट्यादि यः करोति श्रीरामकृष्णाद्यवतारैश्च वेदोक्तमप्याचरति तं शरणं प्रजामीत्याह—तमिति । निजं वर्त्म नरावतारानुरूपं मार्गं स्वधर्ममप्यर्काश्यतममन ईहमानं कर्माचरन्तम् तथाहि जीवन्नेतत्त्वयमाह—निरहङ्कृतं निराशिषमनन्यचोदितमिति च निरहङ्कारत्वे हेतुः बुधं निराशीष्ट्वे हेतुः पूर्णम् अनन्यनियुक्तत्वे हेतुः प्रभुं तथाऽपि कर्माऽनुष्ठाने हेतुः नृन्स्वाचारेण शिक्षयन्तं तत्किमर्थं तत्राऽऽह—अखिलान् धर्मान्भावयति प्रवर्तयतीति तथा तम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तज्ज्ञापिता मन्त्रोपनिषद्गणाह—येनेति । विश्वं जगद्येन परमात्मना चेतयते प्रवृत्तिक्षमं भवति सत्ताप्रवृत्तिप्रवृत्तिमद्भवतीत्यर्थः । यं परमात्मानं विश्वं कर्तृ न चेतयते तत्राभयत्र हेतुमाह—य इति । अस्मिँल्लोके शयाने सति स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानाभावेन मायापारवश्येन देहात्मभ्रमादिना च शयानतुल्ये सति यो जागर्ति सर्वं युगपत्साक्षात्करोति अयं लोकस्तं परमात्मानं न वेद सत्तु परमात्मा ... वेद अत्र विश्वशब्दो जीववर्गपरः अचेतनवर्गस्य ... चेतनीकर्तुमशक्यत्वात्तस्य ज्ञातृत्वप्रसक्त्यभावेन ... वेदेति ... यथा अचेतनं न वेद तद्वत् चेतनोऽपि न तं वेद वेदेति ... अभिप्रायेण चिदचिदात्मकजगत्परो वा चेतयते इत्यत्र "चित्तीसंज्ञाने" इति . यद्यस्मिन्च... कर्मात्मनपद तत्र ... आदिविषयसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं प्रकृत्यर्थः ... जीववर्गस्तत्र कर्ता तदनुकूलव्यापारोऽन्तःप्रविश्यनियमनादिरूपो ण्यन्तार्थः तत्र कर्ता येनेति निर्दिष्टः परमात्मा ... अचेतनस्य शब्दादिविषयसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं ... अनुकूल ... अन्तःप्रविश्य नियन्तुः परमात्मन अधीनमिति ... । ... प्रवृत्तिसत्ताऽमित्युक्तम अन्तःप्रविश्य नियन्तृस्वरूपप्रयोजककर्तृत्वकथनेनैव जीववर्गस्य तत्प्रति ... शरीरस्वरूपात्मायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिकत्वं

दायत्तसत्ताकिप्यतिप्रवृत्तिमदित्युक्तं भवति यतो यदधीनसत्तादिमज्जगदत एव यं न चेतयते, ननु, स्वात्मायत्तसत्तादिमन्तं करोतीति विश्वं चेतयते न यं इत्यस्यार्थः परमात्मनश्चेतयितृत्वं विश्वस्य तदभावं च नित्यं प्रकृत्यपारवश्येन युगपत्सर्वसाक्षात्कर्तृत्वं हेतुतयोच्यते यो जागर्ति शयानेऽस्मिँल्लोकेन यतो जागर्ति अत एव तं न शयानो वेद किन्तु जाग्रत्स एव तद्विश्वं वेदेत्यर्थः । येन चेतयत इति । श्लोकस्य स्थाने क्वचित् पुस्तकेषु—

*वासुदेवो वसत्येष सर्वदेहेष्वनन्यदृक् ।
येनायं तपते विश्वं विश्ववीर्यं यतस्तपः ॥

इति श्लोकः पठ्यते तत्रायमर्थः अनन्यदृगन्यानपेक्षः युगपत्सर्वं साक्षात्कर्ता सर्वेषु चिदचिदात्मकेषु देहेषु वसति यतस्तत एव वासुदेवः वासुदेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभवत्तत्रानन्यदृगित्यनेन देवशब्दार्थः उक्तः । अन्यानपेक्षस्वतेजसा दीप्यमानत्वं हि देवशब्दार्थः वसत्येष सर्वदेहेष्वित्यनेन वासुशब्दार्थ उक्तः इदमधिकरणव्युत्पत्तेरप्युपलक्षणं वसतीति वासुः वसन्त्यस्मिन्निति वासुरिति द्वेधा व्युत्पत्तेस्तत्रतत्र प्रदर्शितत्वात् अनन्यदर्शनं विशिनष्टि—येनान्यदर्शनेनायं वासुदेवो विश्वं तपते पर्यालोचयति विश्वस्य सृष्टिस्थित्यादिकमालोचयतीत्यर्थः । यत एवंभूतमनन्यदर्शनं ततस्तपः विश्वपर्यालोचनात्मकत्वमापन्नम् अनन्यदर्शनं विश्ववीर्यं कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकविश्वस्य कारणभूतमिति येन चेतयत इत्यनेनान्तःप्रविश्य नियन्तृत्वरूपं प्रयोजयितृत्वं सूचितम् ॥ ९ ॥

तदेव व्यञ्जयन् लोकं शिक्षयमाणम् "ईशावास्यमिदं सर्वम्" इति मन्त्रमेव श्लोकरूपेण दृढयति—आत्मेति । ईशशब्दस्थाने आत्मशब्दपाठ एव विशेषः जगत्यां यज्जगत् चेतनाचेतनात्मकं सर्वमिदं वस्तु आत्मना परमात्मनाऽन्तःप्रविश्य नियमनपूर्वकं भर्त्रा आवास्यम् अधिष्ठेयं यतः सर्वमात्मावास्यमतस्तेन परमात्मना त्यक्तेनाऽधिष्ठितेऽब्रह्मात्मके स्वतन्त्रे वस्तुनि न भुञ्जीथाः नानुभवेः अब्रह्मात्मकं स्वतन्त्रं वस्तु न मन्यस्वेत्यर्थः । कर्मणा एवानुभोगविषयत्वाविवक्षया त्यक्त इति सप्तमी प्रयुक्ता मा गृधः तच्छेषभूतं सर्वं देहतदनुबन्ध्यादिकं स्वात्मशेषत्वेन माकाङ्क्षीरित्यर्थः कृत्स्नस्य तच्छेषत्वमेव काक्वा दर्शयति—कस्यस्विद्धनमिति । कृत्स्नमात्मात्मीयादिकं कस्यस्विद्धनं न कस्याऽपि स्वं किन्तु तस्यैव तिभाव ॥ १० ॥

यो जागर्तीति सर्वसाक्षात्कर्तृत्वं सूचितम् तदेव व्यञ्जयन् तमेव भजनीयं भजत हे लोकाः ! इत्याह—यमिति । यस्य चक्षुर्ज्ञानं न रिष्यति न क्षयमेष्यति जीवस्येव न सङ्कोचं यास्यतीत्यर्थः । अत एव नित्यमसङ्कुचितापरिच्छिन्नज्ञानेन युगपत्सर्वं पश्यन्तं साक्षात्कुर्वन्तं यं न पश्यति कर्मणा सङ्कुचितज्ञानो लोकः न साक्षात्करोति तं सर्वज्ञमिष्टप्रापणाऽनिष्टनिवर्तनक्षमं देवं स्वतेजसा दीप्यमानं भूतानां निखिलमाश्रयं धारकमिति यावत् सुपर्णं "द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते" इति सुपर्णत्वेन रूपितम् अनेन जीवविभाभावेन तदन्तरात्मतया तद्धितकारितयाचा ऽवस्थितमिति लभ्यते उपधावत भजत इति ॥ ११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा इति सर्वस्य तदात्मकत्वेन तद्व्यतिरिक्तं स्वनिष्ठं वस्तु नास्तीत्युक्तम् अथ सर्वस्य तत्कारणकत्वाच्च तद्रूपमित्याह—नेति । तस्य सर्वकारणत्वं वक्तुं तस्यापि कारणान्तरशङ्कां व्युदस्यति—न यस्याद्यन्तौ मध्यञ्चेति । कार्यमेवाद्यन्तवाद्यन्तादिमत्त्वम् आद्यादिविरहात्सर्वकारणमित्यर्थः । कारणत्वञ्च निमित्तत्वरूपमुपादानत्वरूपं चोभयमप्यभिप्रेतं तत्र निमित्तत्वप्रयुक्तं वैषम्यं परिहरति—स्वः परश्च यस्य नास्तीति देवमनुष्यादिवैचित्र्यस्य तत्तज्जीवकर्ममूलकत्वान्न तस्याऽनुग्राह्यो निग्राह्यश्च कश्चिदस्तीति भावः । "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" इत्यादिश्रुत्यवगतं सृष्टेरनुप्रवेशपूर्वकत्वं सूचयन् जीवानुप्रवेशयोग्यतामाह—यस्य नान्तरं बहिरिति तेषु तेषु वस्त्विव तैलस्येव वह्नेरिव तदन्तःस्थिता व्याप्तिः किन्तु बहिरन्तः साधारण्येन यस्य जीवादिषु व्याप्तिरित्यर्थः । यस्मादेवंभूतात्परमात्मनः विश्वरूपाऽमूनि आद्यन्तमध्यानि सृष्टिलयरक्षणानि भवन्ति तस्मादिति हेत्वर्थे तस्मिन्नित्यर्थः यतो हेतुभूतादुपादानात् विश्वस्यादिलयः यतो यस्मिन् हेतुभूतेऽधिकरणे विश्वस्य यत्र यत्ता येन हेतुभूतेन कर्त्रा विश्वस्य रक्षणं भवतीत्यर्थः । यत् यत एवं विश्वोपादानभूतं तस्माद्विश्वमपि तदेव तदन्यदेव जगदाकारेण परिणतः सत्त्वाऽवतिष्ठत इति ततोऽनन्य देव जगदित्यर्थः उपादानत्वप्रयुक्तविकारित्वं परिहरति—ऋतमिति । ऋतं सत्यं स्वरूपतः स्वभावतश्च विकाररहितमित्यर्थः । विकाराणां स्वशरीरभूतचिदचिद्गतत्वात्स्वतो निर्विकारमेव कारणत्वोपयुक्तसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिगुणयोगमाह—महदिति । गुणैर्महानतिशयवृहदित्यर्थः । १२ ॥

श्लोकचतुष्टयप्रतिपादितविशेषणसामर्थ्यलब्धगुणविशेषैः संयुक्त विशिनष्टि—स इति । सः श्लोकचतुष्टयगतयच्छब्दैर्निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशपरः तच्छब्दः विश्वंकायः शरीरं यस्य विश्वकायः अतएव पुरुभिर्देवमनुष्यादिनामभिः शरीरवाचिभिरात्मपर्यन्तबोधकैः शब्दैर्हूयते ऽभिधीयते इति पुरुहूतः सत्यः निर्विकारः विश्वकायोऽपि विश्वगतविकारैरस्पृष्ट इत्यर्थः । ईशः सर्वान्तरस्थचेतनाचेतनयोर्नियन्ता स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः अनन्यापेक्षप्रकाश इत्यर्थः । अजः जीववत्कर्मायत्तोत्पत्तिरहितः पुराणः जगत्कारणभूतः पुराणि नवो वा अस्य विश्वस्य जन्मादिकमात्मनः स्वस्य शक्त्या अंशभूतया अजया प्रकृत्या करोति तां च अजां विद्यया नित्याविर्भूतापरिच्छिन्नस्वयाथात्म्यविषयकज्ञानेनोदस्य परिहृत्य तदपरवशोभूत्वा निरीहः जीववदीहारहितः स्वानन्दानुभवपूर्त्या अवाप्तसमस्तकामोऽनावृतकामः "सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" इति श्रुतेः, आस्ते सर्वान्तरात्मतयावतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

निरीह आस्त इत्येतदेव व्यञ्जयितुं तावज्जीवस्य तद्भावमाह—अथेति । अथ तत्पश्चात् प्रथममृषयो जीवा इष्टत्वात्कर्मेहेतवे कर्महेतुर्यस्य तस्मै कर्मसाध्यसुखरूपफलार्थं कर्माणीहन्ते फलसाधनतया कुर्वन्तीत्यर्थः । अनेन जीवस्यापरिपूर्णत्वं [illegible] कर्मानुसारिबुद्ध्यायत्तप्रवृत्तिमज्जीवप्रेरयितृत्वाच्च [illegible] प्रथमं जीवस्यैव प्रवृत्तेरग्रे ऋषयः कर्माणीहन्त इत्युक्तम् एवमीहमानोऽपि पुरुषो जीवः प्रायशोऽनीहां प्रपद्यते स्वविहितकर्मसाध्ये फले निस्पृहां प्रायः प्रपद्यते सुखार्थतया कृतैः कर्मभिः दुःखप्राप्तौ तत्र निस्पृहामेव प्रायशः प्रतिपद्यत इत्यर्थः । सुखार्थतया विहितानां कर्मणां प्रायशो दुःखजनकत्वदर्शनात् "प्रायोऽनीहां प्रपद्यते" इत्युक्तम् ॥ १४ ॥

भगवान् षाड्गुण्यपरिपूर्णः ईशः परमात्मा तु ईहते जीवकर्मानुगुणमन्तरात्मतया यद्यपि प्रेरयति तथापि न हि तत्र विषज्जते स्वप्रेर्यजीवकर्मसाध्ये फले रक्तो न भवति तत्र हेतुं वदन् तं विशिनष्टि, आत्मलाभेन नित्यं स्वानन्दानुभवलाभेनैव पूर्णः समग्रः अर्थः पुरुषार्थो यस्य तादृशः अतो न विषज्जत इत्यर्थः । न केवलं स एव न विषज्जतेऽपितु तमनु ये तमनुवर्तमाना ये जनास्तेपि भावयन्ति कर्मफलेषु सक्ता न खिद्यन्ति परमात्मन आत्मलाभपरिपूर्णार्थत्वेन कामानासक्त्योक्त्या जीवस्यापूर्णत्वमेव सिद्धेर्हेतुरित्युक्तं भवति ईहमानोऽप्यनीहां प्रपद्यत इत्यनेन जीवस्य सुखे स्पृहा दुःखे तु निस्पृहेत्युक्तम् ॥ १५ ॥

उक्तविशेषणसामर्थ्यलब्धगुणविशेषैर्विशिंषन् शरणं व्रजतितमिति । तम् उक्तविधम् ईहमानं जीवकर्मानुगुणं प्रेरयन्तं निरहङ्कृतमहङ्काररहितं बुधं सर्वज्ञं निराशिषं निरीहं पूर्णमात्मलाभेनैव पूर्णम् अनन्यचोदितमनन्यार्थं स्वान् स्वानुवर्तिनो भक्तजनान् शिक्षयन्तं स्वसमानानापादयन्तं निजवर्त्मसंस्थितं स्वस्वभावे स्थितं प्रभुं सर्वशक्तिम् अखिलान् धर्मान् भावयति पालयतीति तमहं प्रपद्ये शरणं व्रजामि ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कीदृशीत्यतोऽनन्तरतामुपलक्षयति—*येनेति । अयमादित्यो येन हरिणा प्रेरितो विश्वं तपते प्रकाशयति विश्वस्य वीर्यं वीर्यप्रदं तपो यतो भवति अस्मिन् सूर्ये शयाने निद्रामाचरति सति यो हरिर्जागर्ति अयं सूर्यस्थं हरिं न वेद स हरिस्तमादित्यं वेदेत्यन्वयः "भयात्तपति सूर्यः" "भीषोदेति सूर्यः" इति श्रुतेः यो न वेदेति वेदेति च अनेन "आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्" इत्यादि श्रुतिप्रतीतसर्वाधिपत्यादित्यस्य श्रीहर्यधीनत्ववर्णनेन निरतिशयमाहात्म्यं युक्तं हरेरिति ज्ञातव्यं अयं जीवो ये[illegible] नियतो विश्वं सुखदुःखादिकं तपते अनु[illegible] [illegible] सुपर्णा[illegible]" इति धातुः आलोचनं ज्ञानं स एवानु[illegible] [illegible]न्यो अभिचाकशीति" इति श्रुतेः । हरिर्नि[illegible] [illegible] कुत इति तत्राह विश्ववीर्यमिति । विश्वस्य [illegible] यस्माद्भवति "एषह्येवानन्दयाति" इति [illegible] सुखयति जीवमिति शेषः तस्मादित्यर्थः [illegible] सति "सत्सोऽस्य" इति श्रुतेः यो [illegible] नैव च स्वप्नतुर्यं पश्यन्ति निश्चिताः" इति [illegible] स्वपित्यावदत" [illegible] वाक् [illegible] ऽः ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

वा गच्छति न मनो 'न विद्म, न विजानीम" इति श्रुतेः स हरिः सर्वं वेद, "यः सर्वज्ञः" इति श्रुतेः इति वा ॥ ९ ॥

न राजादिवत्सूर्यप्रेरकत्वं हरेः किन्तु तदन्तःस्थितत्वेनापीत्यभिप्रेत्याह—आत्मेति। इदं सूर्यादि विश्वं आत्मन ईशस्यावास्यम् आवासयोग्यं स्वसृष्टत्वात् इदमित्यनेन कियत्कवलीक्रियत इति तत्राह—यज्जगत्यामिति! जगत्यां प्रकृतौ यज्जगत्स्थावरजंगमलक्षणं प्रकृतावित्युक्तोत्पन्नमनुत्पन्नं च यत्सर्वं स्वव्यतिरिक्तं कवलीक्रियते प्रकृतिरावासयोग्येति कैमुत्यन्यायेन सिद्धा "प्रकृतिं पुरुषं च" इति वचनाच्च अस्त्वावासयोग्यत्वं ततः किं तत्राह—मन इति हे मनः यत इदमीशस्य विद्यमानं तेन कारणेन तेनेशेन त्यक्तेन दत्तेन धनेन भुञ्जीथाः स्वीकुरु शरीरयात्रामिति शेषः। यतस्त्वं तदधीनसत्ताकः अत एवं न कुर्वित्याह—मा गृध इति। कस्यपरमानन्दरूपस्य हरेश्चिदानन्दस्वरूपज्ञानलक्षणं धनं मा गृधः तेनैक्यमाप्नुयामीत्याकाङ्क्षां न कुर्वतोऽनर्थहेतुत्वादित्यर्थः भगवता दत्तं (१) कस्यचिद्धनं मदीयमिति श्रद्धां न कुर्विति वा "ईशावास्यम्" इति श्रुतिः ॥ १० ॥

ननु, किमस्य लक्षणं येन तत्सद्भावेनेदं तदावास्यं स्यादिति तत्राह—यदिति। स्वप्रसादमन्तरेणाज्ञेयत्वं सर्वज्ञत्वं नित्याविनष्टचक्षुष्ट्वं च तस्यैव लक्षणं मुख्यं "अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते" "यच्चक्षुर्न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति" इति श्रुतेः। न रिष्यति न नश्यति सुपर्णं पूर्णानन्दम् उपधावत भजत ॥ ११ ॥

लक्षणान्तरमाह—यस्येति। पर इत्युपलक्षणं अपरोऽपि परोऽपि च अत्र परापरवस्तुनोः स्वातन्त्र्यं निषिध्यते न तु शून्यत्वं तदृतं महद् ब्रह्मेत्यर्थः। "तदेवर्तं तदु सत्यमाहुः" इति श्रुतिः ॥ १२ ॥

इदं च ब्रह्मलक्षणमित्याह—सविश्वेति। आत्मशक्त्या आत्ममायया प्रकृत्यास्य जगतो जन्मादि धत्ते यश्च तां प्रकृतिं विद्ययोदस्य निरस्य निरीहः सृष्ट्यादिशून्य आस्ते स ब्रह्मनामा परमात्मेत्यन्वयः प्रलये विश्वकायः उदरान्तर्गतप्रपञ्च इत्यर्थः। सृष्ट्वा विश्वमेव कायः शरीरं यस्य स तथा प्रतिमास्थानीयप्रपञ्च इत्यर्थः। अतः पुरुहूतः पुरूणि बहूनि हूतानि नामानि यस्य स तथा "सर्वनामा सर्वकर्मा" इति श्रुतिः। सर्वनामवाच्यत्वे हेतुरीश इति, तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसामर्थ्योपेत इत्यर्थः नैतदौपचारिकमित्यभिप्रेत्याह—सत्यमिति। तत्तन्नामवाच्य तत्तत्साधुगुणासद्भावे साश्चर्यमिदमस्तीति वक्तुमुचितं स एव कथमित्यतो वाह—सत्यमिति। साधुगुणपूर्णा इदं च लक्षणान्तरं परंज्योतिरिति "परंज्योतिरूपं सम्पद्यते" इति श्रुत्या मुक्तप्राप्यत्वमुच्यते तदेवात्रोच्यते इति परंज्योतिः सूर्याद्यन्यतमः किं न स्यादित्यतोऽन्तः पुराण इति ॥ १३ ॥

एवं सिद्धे वस्तुनि तत्साधनज्ञाने साधनमाह—अथेति। यतो ज्ञानप्रतिबन्धके दुष्कर्मणि सति सर्वं दुःसाधनं स्यादिति अथ लोकसंग्रहार्थं [illegible]ऽग्रे * कर्मेहन्तं [illegible]ष्कर्मपरिहाराय यागादि कर्माणीहन्ते कुर्वन्तीति विज्ञाय ज्ञानार्थी पुरुष ईहमानः कर्म कुर्वाणो विधूतदुष्कर्माऽनीहां निवृत्तिपदवीं प्राप्य प्रायो बहुलं ज्ञानं प्रपद्यत इत्यन्वयः। कश्चित्फलार्थी अन्यथाऽपि भवतीति प्राय इत्युक्तम्। अनेन "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इति श्रुतिर्गृहीता "आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्माणिरतिविशेषेण समावृत्य कुटुम्बी शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिको विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषम्" इति श्रुतिरीहशब्देन गृहीता ॥ १४ ॥

न केवलमृषय एव लोकसंग्रहार्थं कर्माण्याचरन्ति अपितु श्रीहरिरपीति भावेन आह—ईहते इति। कर्मानभिषक्ते कमुत्यन्यायमाह—नावसीदन्तीति। ये तमनुवर्त्तन्ते तेऽपि नावसीदन्तीति किमुत श्रीहरिरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

पुरुषेण फलानीच्छता कर्म कर्तव्यमात्मविदेति भावेन स्तौतीत्याह—तमीहमानमिति। बुधैरीहमानं निजधर्ममूढांस्तत्कर्म शिक्षयन्तं प्रभुं प्रपद्य इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इदं येनेत्यादिकं तदीहमानमित्याद्यन्तमन्वाह—योऽजगत्सि प्रपद्यत इति पर्यवसानक्रियायां स्वतात्पर्यात् ॥ येनेति य इत्यर्थः सुपां सुपो भवन्तीति छान्दसवार्त्तिकात् नायमिति जाग्रद्दशायां तज्ज्ञानच्छाययैव विश्वस्य ज्ञानात् सुषुप्तदशायाम् तस्या अपि तिरोधानात् तस्य तु स्वतःसिद्धसर्वव्यापकज्ञानत्वादयुक्तमेवैतदिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥

चक्षुः स्वरूपभूता ज्ञानशक्तिः "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः। शेषं सुगमम् ॥ ११ ॥

तदेवं ज्ञानशक्तेर्नित्यत्वमुक्त्वा तत्स्थापनाय स्वरूपस्य नित्यत्वमाह न यस्येति ॥ १२ ॥

तदेवोपपादयति—स इति। विश्वस्य व्यापकः कायो यस्य विश्वे अनन्ताः काया वा यस्य सः अत एव पुरु बहुधा हूतो वेदैर्गीतः तत्र हेतुः ईशोऽचिन्त्यशक्तिः यतः सत्यः सर्वः सत्ताहेतुस्वरूपः यतः स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः अतश्चाजः पुरापि नवत्वादिविकारान्तरशून्यश्च तदेवं परमपूर्णोऽपि अस्य प्रपञ्चस्यापि अजया मायाख्ययात्माधीनशक्त्या जन्मादि विधत्ते करोति तां च मायां विद्यया उदस्य तस्यां सकार्यायामनासज्यैवास्ते अत एव निरीह एवास्त इत्यर्थः। तदेतदचिन्त्यस्वभावमयं लीलामात्रमेवेति भावः ॥ १३ ॥

सैषा च लीलाशिक्षया भक्तसुखपर्यवसानैवेत्याह—अथेति। यस्मादेवमसौ कर्मकृत्वाप्यनासज्य नैष्कर्म्येणास्ते अथास्मादेत्[त] ऋषयोऽप्यग्रे प्रथमावस्थायां कर्माणि कुर्वन्ति तेऽप्यनासक्ता अ[त] भवन्तीत्यर्थः। किमर्थं अकर्महेतवे तद्धिनिरीहत्वे प्राप्त्यै तर्हि क[मा] पूर्वमेव निरीहा न स्युः तत्राह—हि यस्मादीहमान एव पुरु[त]

(१) कस्यचिद्धनम् ॥ * कर्मेहन्तवे इति च मूलपाठः ॥

। श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

प्रायोऽभ्यासके सति अनीहां प्रपद्यते क्रमात् प्राप्नोति न तु हठाद्-नीहमान एवेत्यर्थः। तदुक्तम् "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते। कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्। इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते" इति ॥ १४ ॥

विद्ययोदरस्य निरीह आस्त इति यदुक्तं तदेव ऋषयोऽनुसंसरन्ति तदेव विशदयन्ति—ईहत इति। स्वरूपसुखस्फूर्तिरूप-विद्यया पूर्णत्वेन भगवतः कार्यान्तरे क्रियमाणेऽप्यनासक्तिः ऋषीणामपि तदनुगत्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

एतानि निजोक्तान्यनूद्य फलितमाह—तमीहमानमिति। अत्र सविश्वकाय इत्यादि त्रयस्याऽनुवादः स्पष्ट एव। किञ्च शुभ्रमिति येन चेतयत इत्यस्य यं न पश्यतीत्यस्य च प्रभुमित्यात्मावास्यमित्यस्य पूर्णमिति न यस्येत्यस्य ज्ञेयः। अर्थश्चायम् तं प्रपद्ये तत्र हेतवः ईहमानम् जगत्सृष्ट्यादिकं कुर्वन्तमपि निरहङ्कृतम् तदासक्तिशून्यं यतो शुभ्रम् स्वानन्दाऽनुभवशीलम्। यतः पूर्णो निराशिषश्च तर्हि किमर्थं करोति तत्राह—नृणामिति। ननु, नराशिक्षणमपि बहिरावेश एव, तत्राह—निजाभक्तास्तेषां वर्त्मनि सम्यक् स्थितम् तदनुकूल्यायैव सर्वं कुर्वन्तमित्यर्थः। अत एव सर्वधर्ममूलस्य तेषां धर्मस्य भावनेनाऽखिलधर्मभावनमपीति तमेव प्रपद्ये ॥ १६—२३ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

येनेति य इत्यर्थः। चेतयते विश्वं चेतनीकरोति विश्वं कर्तृ यं न चेतयते अस्मिन् विश्वस्मिन् शयाने सुप्तिसुषुप्तिप्रलयगतेऽपि सति यो जागर्ति यस्मिंश्च योगनिद्रां गते तु नेदं विश्वं जागर्तीति प्रक्रमाक्षेपवत्त्वं तस्मादयं विश्ववर्ती जनस्तं न वेद स च हरिरिमं वेद ॥ ९ ॥

तस्येश्वरत्वं दर्शयन् स्वपुत्रपौत्रादिकमुद्दिश्य हितमुपदिशति आत्मेति। जगत्यां त्रिभुवने यत् किञ्चिज्जगत्स्थानं स्वीयदेहेन्द्रियादिकमपि तत्सर्वं आत्मनो भगवत एव आवास्यम् आवासविषयीभूतं कर्माणि यथा सम्यगाप्ताहमिति वा तेनैव स्वक्रीडास्पदत्वेन सृष्टत्वादिति भावः। अतस्तत्र तत्र स्थाने भगवन्मन्दिरं तद्-वांश्च संस्थाप्य तदनुज्ञां सम्प्रार्थ्यैव स्ववासगृहं ततो निकृष्टमेव सेवकबुद्ध्या निर्मीयतां न तु तत्र स्वस्यैव स्वत्वमारोप्य तन्मन्दिरमनिर्मायैवेत्यादिकोऽध्वनिः। एवं बहुधनसद्भावेऽपि तेन परमेश्वरेण यत्यक्तं कर्मकारेभ्यो वेतनमिव यद्दत्तं धनं तेनैव भुञ्जीथाः भोगान् भुङ्क्ष्व मा गृधः अधिकमदत्तं वा माभिकाङ्क्षीः तत्सेवाय तद्भक्तसेवायां च बहुधनं तेनैव भुञ्जीथाः भोगान् भुङ्क्ष्व मा गृधः अधिकमदत्तं वा माभिकाङ्क्षीः तत्सेवायां तद्भक्तसेवायां च बहुधनं पर्याप्तीकृत्य तच्छेषेणैव पुत्रमित्रकलत्रादीनां स्वस्य चोदरभरणं कुर्विति भावः। ननु, ते पुत्रकलत्रादयो नात्र व्यवस्थायां सम्मन्येरन्

तत्र सन्तर्जनमाह—स्वित् अहने अरे कस्य धनं स्वगृहे स्थितमपि धनं परमेश्वरं विना कस्य न कस्यापीत्यर्थः। "यावद्भ्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम्। अधिकं यो भिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति" इति नारदोक्तेः। यद्वा कस्यचिदन्यस्यापि धनं मा गृधः तथाच श्रुतिः "ईशावास्यमिदं सर्वम्" इति यथाश्रुतार्थकमेव ॥ १० ॥

ननु, यदि जगदिदं तस्यैवाऽऽवास्यं तर्हि कथं स क्वापि न दृश्यते तत्राह, यमिति। ननु, तर्हि घटनाशे देवदत्तस्य तद्विषयं चाक्षुषं ज्ञानमिव दृश्यस्य जगतो नाशे परमेश्वरस्यापि तद्विषयं ज्ञानं नश्येत् तत्राह। चक्षुः स्वरूपभूता ज्ञानशक्तिर्न नश्यति "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः। नहि सवितृप्रकाशः प्रकाश्यनाशे नश्यतीति भावः। भूतनिलयं सर्वान्तर्यामिणं देवं दिव्यं तमसङ्गं सुपर्णं जीवात्मसखं "द्वा सुपर्णा सयुजा" इति श्रुतेः। उपधावत सेवध्वम् ॥ ११ ॥

सर्वव्यापकत्वमाह—न यस्येति। अमूनि आद्यन्तादीनि विश्वस्य यस्माद्भवन्ति विश्वं च यत् यद्रूपम् अतएवाऽव्यभिचारित्वात् तत् ऋतं सत्यं महत् परिपूर्णं ब्रह्मेति तत्स्वरूपस्य नित्यत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

सर्वात्मत्वमाह—स इति। पुरूणि हूतानि नामानि यस्य सः यत्र "विद्याविद्ये न विरामो विद्याविद्याभ्यां भिन्नो विद्यामयो हि यः स कथं विषयीभवति" इति गोपालतापनीश्रुतेः। विद्याशब्देन स्वरूपभूता चिच्छक्तिरभिधीयते तयैव सुभगया पट्टमहिष्येव अजां दुर्भगां निरस्येत्यर्थः। तदुक्तम् "मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि" इति ॥ १३ ॥

एवं तस्य यौगपद्येनैवेहमानत्वमनीहत्वं चानुमशक्नुवन्तो मुनयः कालभेदेनाऽपि तत् स्वस्मिन् सम्पादयितुं यतन्त इत्याह—अथ अत एव अकर्महेतवे नैष्कर्म्यार्थं हन्तवे इति पाठे कर्महननार्थम् ॥ १४ ॥

नन्वीहमानः कर्मभिरवगुण्ठितः कोपकारवद्बध्येनैवेत्यत आह—ईहत इति अतस्तमनुवर्तमाना ये ते नावसीदन्तीति नद्भक्तिरुपदिष्टा ॥ १५ ॥

ननु, त्वमेवमस्मानुपदिशसि स्वयं तावत् साम्प्रतं किं करोषीति तत्राह—तमिति। अहं तु प्रभुं [illegible] नामविशेषानुक्तेनाऽपि प्रभुं ये न चेतयते विश्वमिति [illegible]क्रमोक्तेश्चैतन्यं प्रभुं भगवन्तं प्रपद्ये। कीदृशं तं प्रसिद्धं [illegible]मेश्वरमात्मानमेव ईहमानं कामयमानं यथान्ये मु[illegible] तमीह[illegible] [illegible]थापि स्वमीहते आत्मारामत्वादिति भावः। [illegible] [illegible] [illegible] वर इत्यहङ्कारशून्यम् अनन्यचोदितं स्वने[illegible] [illegible] [illegible] स्वप्रामिमाधनं संस्थितं चिरकालव्यवधाना[illegible] [illegible] [illegible] शिक्षयन्तं स्वाचरणादिनेति शेषः। [illegible] [illegible] [illegible]ोगं भावयत्याविर्भावयति प्रवर्तयति वा तम[illegible]

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

येन विश्वं चेतयते चेतनीभवति स्वकार्यक्षमं भवतीत्यर्थः। विश्वं तु यं चेतयते अन्यनिरपेक्षसामर्थ्ययुक्तत्वात् "मदहमावयोऽयजमसृजन् यदनुगृहतः" इति वक्ष्यमाणात्राऽनुसन्धेयम् अस्मिन् प्रसिद्धे जने शयाने मायामोहितत्वेन विनष्टात्मपरमात्मविवेके सति यो जागर्ति सर्वं पश्यति अत एव तं सर्वज्ञम् अयं न वेद स तु वेद यद्वाऽस्मिन् विश्वस्मिन् शयाने प्रलीने सति यो जागर्ति तं भज इति शेषः ॥ ९ ॥

एवं सर्वप्रेरकत्वसर्वज्ञत्वादिगुणवर्णनेन भगवतो भजनीयत्वं स्वस्य तद्भक्तत्वमुक्त्वाऽथ बुभुक्षुंप्रति परमेश्वरदत्तेन जीवमानो भव परधनाऽऽकाङ्क्षां मा कुर्वित्याह—आत्मेति। आत्मना परमेश्वरेण इदं विश्वं समष्टिप्राकृतः प्रपञ्चः जगत्यां यत्किञ्चिज्जगत् व्यष्टिपदार्थश्च तत्सर्वम् आधारत्वे कारणतया व्याप्यम् पृथिव्याओषध्यादिकमिव तेन परमेश्वरेण स्वकर्मानुरूपं त्यक्तं दत्तं यत्तेन तेन भुञ्जीथाः भोगान्भुंक्ष्व कस्यचिदपि धनं मागृधः माकाङ्क्षीः ॥ १० ॥

मुमुक्षून्प्रत्याह—यमिति। यं पश्यन्तं न पश्यति जन इति शेषः। यस्य च चक्षुर्नैव रिष्यति नैव नश्यति नित्यत्वात् तं भूतानां निलयं भूतानि वा निलयं यस्य तं शोभनं भक्तहिताय पर्णं पतनं यस्य तमुपधावत भजत ॥ ११ ॥

यस्य ब्रह्मणः आद्यन्तादि न यद्यतो हेतोः यस्माद्विश्वस्यामूनि आद्यन्तादीनि सन्ति तदेव विश्वं कार्यस्य कारणानन्यत्वात् तदेव ऋतं सत्यं तद्वितरस्याधिकस्य समस्यचाऽसत्वात् अत एव तदेव महत् निरतिशयम् ॥ १२ ॥

एतदेवोपपादयन् शक्तिपरिणामं स्वीकृत्य स्वरूपतो निर्विकारत्वं भगवत आह—स इति। अजया नित्यया आत्मशक्त्या प्रकृत्या "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" इति श्रुतेः अस्य विश्वस्य जन्मादि यो धत्ते करोति स एव विश्वं कायं प्रवेशस्थानं यस्य सः सर्वविकारविलक्षणः यत ईशः पुरुभिर्नामभिर्हूयतेऽभिधीयते इति तथा निरीहः स्वतोऽवाप्तसमस्तकामः तां कार्यकारणरूपामुदस्य तदपेक्षामकृत्वा आस्ते ॥ १३ ॥

तर्ह्येवं भगवान् विश्वरचनादिकर्माणि जीवहिताय करोति स्वयं तु तन्निरपेक्ष एव तिष्ठतीत्युक्तम्। अथोपास्यभूताद्भगवतः सकाशादुपासकानां वैलक्षण्यं द्योतयितुं मुनयस्तु तत्प्राप्त्यर्थं कर्माणि कुर्वन्तीत्याह—अथाग्र इति। नास्ति कर्म हेतुः साधनं यस्य "नास्त्यकृतः कृतेन" "स्वेन लोकेऽस्थिता यज्ञस्वरूपाः" इति श्रुतेः। भगवदाराधनव्यतिरिक्तकर्माऽस्पृश्यभगवत्प्राप्तये कर्माणि तदाराधनरूपाणि ईहन्ते कुर्वन्ति। "मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे।" इति श्रीमुखोक्तेः। ईहमानः सतं कुर्वाणः पुरुषः अनीहां यत्नसिद्धिस्त्रीत्वं प्रायः प्रपद्यते नैष्कर्म्यस्य यत्नसिद्धिस्त्रीत्वं कुत इति प्रायोग्रहणेन सूच्यते ॥ १४ ॥

भगवत्स्वभावानुवर्तिनः सुखिनो भवन्तीत्याह—ईहत इति। ये तमनुवर्त्तमानाः कर्मफले अविषक्तमानाः कर्मासीदन्ति न क्लिश्यन्ति परमं फलं प्राप्य सुखिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भगवद्गुणान् संक्षेपतो वर्णयन् तं शरणं प्रजति—तमिति। ईहमानं विश्वसृष्ट्यादिलीलां कुर्वाणं तथापि निरहंकृतं बुधं सर्वज्ञं निराशिषं क्रियासाध्यसुखनिरपेक्षं यतः पूर्णं अनन्यचोदितं स्वाधीनं निजवर्त्मनि वेदोक्तमार्गे सम्यक् स्थितं तत्र हेतुगर्भं विशेषणं नृन् शिक्षयन्तमिति अखिलधर्मभावनम् अखिलानां बुभुक्षूणां मुमुक्षूणां च धर्मान् भावयति प्रवर्त्तयतीति तथा ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

मनुरुवाच।

स्वायम्भुवमनुबोले, कि जो कोई विश्व अर्थात् चेतनवर्ग को, करणकलेवरादि प्रदान कर ज्ञान देता है, और विश्व-जिसको चेतन नहीं कर सका है, और जो नित्यसर्वज्ञ, इसको अज्ञान की निद्रामें सोनेपर भी जागता है, और यह जीव वर्ग जिसको नहीं जानता और वह इस को सदा जानता है ॥ ९ ॥

इस जगती (लोक) में जो विश्व (सर्ववस्तु) है वह केवल ईश की सत्ता और चैतन्य से व्याप्त हो रहा है, और जो तुम लोग कुछ भोग भोगौ सो ईश्वर को समर्पण कर कर भोगौ, और किसी के धन की आकांक्षा मत करौ ॥ १० ॥

यह जीव वर्ग आपको देखते हुए जिस ईशको नहीं देख-सका है, और जिसका ज्ञान कभी नष्ट नहीं होता, ऐसे उस सर्वप्राणियों के निवासस्थानरूप अथवा सर्वान्तर्यामी सुपर्ण (सुन्दर पक्षवाला पक्षी) को आप सब लोग भजौ ॥ ११ ॥

जिसका आदि, अन्त, मध्य, अपना, पराया, भीतर, बाहर, कुछ भी नहीं और इस विश्व के आद्यन्तादिक जिस से होते हैं, और जो आप विश्वरूप है, वही स्वरूप से नित्य और निरतिशय बृहत् पूर्ण ब्रह्म है ॥ १२ ॥

फिर वह ब्रह्म कैसा है, कि—सर्व विश्व काय अर्थात् शरीर है जिसका, और बहुत से नाम वाला नियन्ता है, स्वयं ज्योति अर्थात् स्वयं सिद्धज्ञान वाला है, अज है, अनादि है, और अजा नामवाली अपनी मायाशक्ति से इस विश्व के जन्मादि को धारण करता है और अपनी विद्या शक्ति से माया का निरास कर निश्चेष्ट होकर विराजता है ॥ १३ ॥

पहिले ऋषि लोगोंने निवृत्ति के लिये कर्म किये हैं क्योंकि ? पुरुष प्राय करके कर्मों को करता २ आपही कर्मों से निवृत्ति को प्राप्त होजाता है ॥ १४ ॥

आत्म मात्र के लाभ से पूर्णार्थ अर्थात् अवाप्तसमस्तकाम होकर भगवान् भी कर्म करते हैं परन्तु उस में आसक्त कभी नहीं होते, ऐसे ही परमात्मा के जो लोग अनुगामी हैं वो भी कभी संसार के क्लेशों से दुःखित नहीं होते हैं ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् ।
दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन्क्षुधा ॥ १७ ॥
तांस्तथाऽवसितान्वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः ।
यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाऽशासत्त्रिविष्टपम् ॥ १८ ॥
स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत् ।
द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखास्तस्य चात्मजाः ॥ १९ ॥
तत्रेन्द्रो रोचनस्त्वासीद्देवाश्च तुषितादयः ।
(१)ऊर्जस्तम्भादयः सप्त ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ २० ॥
ऋषेस्तु वेदशिरसस्तुषिता नाम पत्न्यभूत् ।
तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभिविश्रुतः ॥ २१ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ये धृतव्रताः ।
अन्वशिक्षन् व्रतं तस्य कौमारब्रह्मचारिणः ॥ २२ ॥
तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः ।
(२)पवनः सृञ्जयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप ! ॥ २३ ॥
वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

चेष्टाकर भी निरहङ्कार और बुद्धि सागर, कामनाओं से रहित, सदा परिपूर्ण, किसी से कभी प्रेरित न हो, मनुष्यों को शिक्षा देने वाला, अपने मार्ग में स्थित, और अखिल धर्मों का प्रवर्त्तक ऐसे प्रभु के मैं शरण हूं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

समाहितमपि सन्तं मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं दृष्ट्वा सुप्तोऽक्कु-सितवाक्यदिवाभिव मन्वाना असुरा यातुधानाश्च क्षुधा निमित्तेन जग्धुमत्तुमभ्यद्रवन्नित्युद्युः ॥ १७ ॥

यामैः स्वपुत्रैः त्रिविष्टपं स्वर्गमपालयत्स्वयमेवेन्द्रो बभूवेत्यर्थः तत्र प्रतिमन्वन्तरं मन्वादयः षडन्येऽन्ये भवन्ति. तथाहि सूतो द्वादशे वक्ष्यति—

"मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः ।
ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥"—

इति तत्राऽद्ये स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ यामाद्यो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्त ऋषयः यज्ञो हरेरवतारः इन्द्रश्च स एवेति तन्मन्वन्तरं षड्विधमेव तच्चतुर्थस्कन्धोपक्रमे निरूपितम् ॥ १८ ॥

द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वन्तरेषु मन्वादिषट्कमाह-स्वारोचिषो द्वितीयस्त्विति यावद्गजेन्द्रमोक्षप्रहणम ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

विभोरसाधारणं चरितमाह-अष्टाशीतिसहस्राणीति, ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत[illegible]टीका ।

इति इत्थं मन्त्रात्मिकामुपनिष[illegible] समाहितचित्तं स्वायम्भुवं मनुं दृष्ट्वा असुरा[illegible] निमित्तेन जग्धु-मत्तुमभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥

तथावसितान् मनुं हन्[illegible]रान्यातुधानांश्च दृष्ट्वा सर्वगतः सर्वान्तरात्मा [illegible]: यामैर्युगपत्

(१) औजस्तम्भा इति वीर० । (२) सवन इति—वीर०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रसूतेः स्वपुत्रैर्देवैः परिवृतस्तान् हत्वा त्रिविष्टपं स्वर्गमशासत् अपालयत् स्वयमेवेन्द्रो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रतिमन्वन्तरं मन्वादयः षडन्ये अन्ये भवन्ति तथाहि सूतो द्वादशे वक्ष्यति–

"मन्वन्तरं मनुर्देवा: मनुपुत्राः सुरेश्वरः ।
ऋषयोऽंशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते" ॥ इति

तत्राद्यः स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ तोष-प्रतोषसंतोषभद्रशान्तिइडस्पतीध्मकविविभुस्वह्नसुदेवरोचनाख्या द्वादश यज्ञस्य पुत्रा एतत्प्रभृतयो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्त-र्षयः यज्ञो हरेरवतार इन्द्रश्च स एव यद्यपि पृथगिन्द्राभा-वात्षाड्विध्यं नास्ति तथापि अत्र मन्वन्तरे यज्ञो भगवानेव इन्द्रा-धिपत्ये जगद्रक्षणेऽधिकृतवानिति तदधिकारद्वयमपेक्ष्य षाड्विध्य-मुपपादनीयम् ॥ १८ ॥

द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वन्तरेषु मन्वादिकमाह—स्वारोचिष इति यावद्गजेन्द्रमोक्षप्रश्नं । अग्नेः सुतः स्वारोचिषाख्यः मनुर्द्वितीयोऽभवत् द्युमदादयस्तस्यात्मजाः ॥ १९ ॥

तत्र द्वितीये मन्वन्तरे रोचनो भगवतो यज्ञस्य पुत्र एवेन्द्रो बभूव देवास्तु तद्व्यतिरिक्तास्तुषितसंज्ञास्तोषादय एकादश आदिशब्दादन्ये चाभवन् ऊर्जस्तम्भादयः सप्त ब्रह्मवादिनो ऋषयो बभूवुः एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः ॥ २० ॥

अथावतारमाह—ऋषेरिति । वेदशिरस ऋषेस्तुषितेति प्रसिद्धा भार्या बभूव तस्यां तुषितायां भगवान्देवैः प्रार्थित इति शेषः । विभुरिति प्रसिद्धो जज्ञे ॥ २१ ॥

विभोर्भगवतोऽसाधारणं चरित्रमाह—अष्टाशीतीति । तस्य कौमारब्रह्मचारिणः तस्य विभ्वाख्यस्य भगवतो व्रतमाचारमन्व-शिक्षन्ननुसृतवन्तः ॥ २२ ॥

प्रियव्रतस्य सुत उत्तमाख्यस्तृतीयो मनुः तस्योत्तमस्य मनोः सुताः पवनादय अभवन् ॥ २३ ॥

प्रमदादयः वसिष्ठस्य सुताः प्रमदादयः सप्तर्षयः सत्यादिसंज्ञका देवगणा इन्द्रस्तु सत्यजिदाख्यः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मन्त्रवर्णेन युक्तोपनिषदम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

तस्य स्वारोचिषस्य ॥ १९ ॥

नाम्ना रोचनः ॥ २० ॥

नाम्ना विभुः ॥ २१ ॥

तस्य विभोः ॥ २२–२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वसिष्ठेति हस्त्यमध्योयं वसिष्ठ ऋषि प्रजापतिगृहीतवा-न्यचेति श्रुतेः ॥ २४—३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

समाहितं समाधिस्थमपि सन्तं मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्त दृष्ट्वा सुतोच्छ्वसितवह्निवह्निमिव मन्वानाः क्षुधा बुभुक्षया जग्धुम-नुमभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥

यामैर्यामसंज्ञकैः ॥ १८ ॥

मन्वन्तरं हि मन्वादिषट्कयुक्तं भवति । यदुक्तम् "मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षाड्विधमुच्यते" तत्राद्ये स्वायम्भुवमन्वन्तरे स्वायंभुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ यामादयो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः यज्ञो हरेरवतारः यज्ञ एवेन्द्रश्चेति षट्कं चतुर्थस्कन्धोपक्रमे निरूपितं द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वादिषट्कान्याह–स्वारोचिष, इति, द्वादशभिः ॥ १९–२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्षुधा बुभुक्षया निमित्तभूतया जग्धुमनुमभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥

अवसितान् कृतनिश्चयान् वीक्ष्य यज्ञो हरिः यामैः यामसंज्ञकैः स्वसुतैः परिवृतः त्रिविष्टपं स्वर्गमपालयत् स्वयमिन्द्रोऽप्यभूदित्यर्थः । स्वायंभुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ तत्तनयौ यामाद्या देवाः मरीच्याद्याः सप्तर्षयः यज्ञो हरेरवतारः स एवेन्द्रश्चेत्याद्यं मन्वन्तरं पञ्चविधमिति भावः । अन्यानि तु मन्वन्तराणि षड्विधानि "मन्वन्तरं मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षाड्विधमुच्यते" इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १८—१९—२०—२१ ॥

तस्य विभोः ॥ २२—२७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुक देवजी बोले, कि— स्वायम्भुवमनु समाहित होकर इस प्रकार के मन्त्रोपनिषद् को उच्चारण करते रहे इतने में असुर यातुधान अर्थात् राक्षसलोग क्षुधा से मनु को भक्षण करने को दौड़े ॥ १७ ॥

सर्व व्यापी श्रीहरि ने उस समय उन यातुधानों को इस प्रकार के दुरभिप्राय वाले देखकर उन दुष्टों को मार कर इन्द्र होकर याम नामक देवताओं सहित स्वर्ग का पालन किया ॥ १८ ॥

धर्म्मस्य सूनृतायान्तु भगवान्पुरुषोत्तमः ।
सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्यव्रतैः सह ॥ २५ ॥
सोऽनृतव्रतदुःशीलानसतो यक्षराक्षसान् ।
भूतद्रुहो भूतगणांस्त्ववधीत्सत्यजित्सखः ॥ २६ ॥
चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः ।
[1]पृथुः ख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः ॥ २७ ॥
सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ।
ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥ २८ ॥
देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप ! ।
नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा ॥ २९ ॥
तत्राऽपि जज्ञे भगवान् हरिण्यां हरिमेधसः ।
हरिरित्याहृतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

द्वितीय मनु अग्निके पुत्र स्वारोचिष नाम के हुए और द्युमत्, सुषेण, रोचिष्मत्, इत्यादिक उन के पुत्र हुए ॥ १९ ॥

उस मन्वन्तर में रोचन नाम वाले इन्द्र हुए, और तुषिता देवता हुए, और ऊर्जस्तंभादिक ब्रह्मवादी लोग सप्त ऋषि हुए ॥ २० ॥

वेदशिरा ऋषि की तुषिता नाम वाली पत्नी हुई, तिसमें वेदशिरा ऋषि से विभु इस नाम से प्रख्यात एक देव उत्पन्न हुए ॥ २१ ॥

कुमार अवस्था से ब्रह्मचारी ऐसे उन विभु के व्रत (आचार) को धृतव्रत अट्ठासी हजार ऋषिओंने सीखा ॥ २२ ॥

हे राजन् ! तिसमें मनु प्रिय व्रत के पुत्र उत्तम हुए और पवन, सृञ्जय, यज्ञ होत्रादिक उनके पुत्र हुए ॥ २३ ॥

और वसिष्ठ के पुत्र प्रमादादिक सप्त ऋषि हुए और सत्य, वेदश्रुत, भद्र, इत्यादिक देव हुए, सत्य जित नामक इन्द्र हुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सत्यजित इन्द्रस्य सखा सन् ॥ २६ ॥

उत्तमस्तृतीयो मनुस्तस्य भ्राता तामसश्चतुर्थो मनुः ॥ २७ ॥

त्रिशिख ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥

अन्यानपि विशिष्टपराक्रमान्देवानाह—देवा वैधृतय इति ॥२९॥

हरिरित्याहृतो व्याहृतः ग्रहात् ग्राहात् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अवतारमाह—धर्मस्य सूनृताख्यायां भार्यायां भगवान्पुरुषोत्तमः सत्यसेनाख्यो जातः स सत्यव्रताख्यैः देवैः सहितः सत्यजितः इन्द्रस्य सखा भूत्वा यक्षराक्षसानवधीत् ॥ २५ ॥

तान् विशिनष्टि-स इति। अनृतमेव व्रतं येषां ते दुष्टं शीलं येषां ते दुःशीलाः तेषां ते तान् असतः दुरात्मनः भूतानि द्रुह्यन्तीति तथा तान् ॥ २६ ॥

चतुर्थस्तु मनुरुत्तमस्य भ्राता प्रियव्रतसुतः स च नाम्ना तामस इति प्रसिद्धः पृथ्वादयो दश तथाऽस्य तामसस्य मनोः सुताः ॥ २७ ॥

सत्यकादिसंज्ञा देवगणाः त्रिशिख ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥

अन्यानपि, विशिष्टपराक्रमान्सुरानाह—देवा इति । हे नृप ! विधृतेस्तनया वैधृता इति प्रसिद्धास्तस्मिन्मन्वन्तरे देवाः बभूवुः तान्विशिनष्टि—यैर्धृताभिः स्वेन तेजसा स्वबुद्धिबलेन वेदा विधृताः कथम्भूताः कालेन नष्टा विच्छिन्ना पाठपरम्पराभावादिति भावः । एवं मन्वा[illegible] ॥ २९ ॥

अवतारमाह-तत्रापीति । [illegible] हरिमेधसो मनुः हरिण्यां भार्यायां भगवान् [illegible] ...तः हर्याख्यो जज्ञे ग्रहनाम्नः ग्रस्यमानं तं [illegible] हरिनाम्ना भगवता ग्राहाम्बुकरात् गजेन्द्रो मोचित[illegible]

---

(१) पृथुःख्यातिरिपाठः वीर० विजय० ॥

राजोवाच ।

बादरायण ! एतत्ते श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
हरिर्यथा गजपतिं ग्राहग्रस्तममूमुचत् ॥ ३१ ॥
तत्कथासु महत्पुण्यं धन्यं स्वस्त्ययनं शुभम् ।
यत्र यत्रोत्तमश्लोको भगवान् गीयते हरिः ॥ ३२ ॥

सूत उवाच ।

परीक्षितैवं स तु बादरायणिः प्रायोपविष्टेन कथासु चोदितः ।
उवाच विप्राः ! प्रतिनन्द्य पार्थिवं मुदा मुनीनां सदसि स्म शृण्वताम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यामष्टमस्कन्धे मन्वन्तरानुचरिते

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सत्याजिनेन्द्रेण स्तुतः ॥ २६—२९ ॥

आहुतः आहूतः ॥ ३०—३२ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ... (श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभावार्थदर्शिनी) ।

देवा वैधृतय इत्यत्र मन्वन्तरे द्विविधा देवा अभवन्निति दर्शितम् ॥ २९ ॥

आहूतो व्याहृतः ॥ ३० ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रिशिखोऽभिख्यः ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥

अन्यानपि देवानाह—देवा वैधृतय इति ॥ २९ ॥

आहूतो व्याहृतः अह्वात आह्वात ॥ ३० ॥

———

भाषा टीका ।

और धर्म की सूनृता नामकी भार्या में भगवान् श्रीपुरुषोत्तम, सत्यसेन इस नाम से विख्यात होते हुए, सत्यव्रतों के सहित उत्पन्न हुए ॥ २५ ॥

और असत्यवादी, दुःशील, प्राणियों से द्रोह करने वाले खोटे यक्ष राक्षसों को, इन्द्र के सखा होकर मारडाले ॥ २६ ॥

चतुर्थ मनु उत्तम के भ्राता तामस नाम वाले हुए, उन के पृथु, ख्याति, नर, केतु, इत्यादिक दश पुत्र हुए ॥ २७ ॥

सत्यक, हरि, वीर, इत्यादिक देवता हुए, त्रिशिख नामवाले इन्द्र हुए और उसी तामस मन्वन्तर में ज्योतिर्धामादिक सप्त ऋषि हुए ॥ २८ ॥

हे राजन् ! तथा विधृति के पुत्र वैधृति नाम वाले देवता हुए, जिन्होंने काल के प्रभाव से नष्ट होने वाले वेदों का अपने तेज के बल से उद्धार किया ॥ २९ ॥

तहां पर भी भगवान् हरिणी माता में हरिमेधा नामके पिता से उत्पन्न हुए, जिन्होंने " हरिः " ऐसे उच्चारण करने पर गजेन्द्र को ग्राह के सङ्कट से छुड़ाया ॥ ३० ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अमूमुचत् मोचयामास ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनयोरुक्तार्थं हेतुः तत्कथासु तासु कथासु सा कथैव वा सुमहत्पुण्यम् पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पृच्छावसरः पृच्छति राजा—बादरायण इति । हे बादरायणे ! वयं तच्छ्रोतुमिच्छामहे किन्तच्चर्यं यथा भगवान् यथा प्राह्-प्रपन्नं गजेन्द्रममूमुचत् मोचयामासेत्यनेन ॥ ३१ ॥

अनयोरुक्तार्थं हेतुं वदन् पृष्टं विशिनष्टि—नहीति । तन्मया पृष्टं गजेन्द्रमोक्षणरूपं हरेश्चरित्रं कथासु मध्ये महत्पुण्यं यद्वा तत्कथा गजप्रमोक्षणरूपा मया पृष्टा कथा सुमहत्पुण्यं महापुण्यावहं महच्छब्दस्याऽऽत्वाभाव आर्षः सामान्याऽभिप्रायेण प्रतिनिर्देशे नपुंसकनिर्देशः धन्यं धनावहं कृतार्थत्वावहं वा स्वस्त्ययनं शुभावहमन एव * महद्गुणवत्तमं पुण्यत्वादिकं श्रवणपठनद्वारेत्यवगन्तव्यं पुण्यत्वादौ हेतुमाह—यत्रेति । यासु यासु कथासु हरिराश्रिताघहरो भगवान् गीयते सा सा कथा पुण्यादिगुणयुक्ताहीत्यर्थः । यद्वा यत्र यत्र कथायां हरिर्गीयते सा सा पुण्यादिगुणयुक्ताऽतो गजेन्द्रमोक्षकथायामपि हरिगायन एवेति साऽपि पुण्यावहा तस्तामपि शुश्रूषितां कथयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवमापृष्टगजेन्द्रमोक्षकथः श्रीशुकस्तां कथयामासेत्याह, सूतः—परीक्षितेति । हे विप्राः ! प्रायोपविष्टेन परीक्षिता राज्ञा कथासु हरिकथाकथने चोदितः प्रवर्तितः स बादरायणिर्व्यासपुत्रः एवमित्थं पार्थिवं पृष्टइति शेषः परीक्षितं प्रतिनन्द्याऽहो साधुपृष्टमित्यभिनंद्य सदसि सभायां मुनीनां शृण्वतां स तामुवाच पृष्टां कथामिति शेषः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

* महत् इति मूलपाठः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे विप्राः ! इति सूतः शौनकादीन् सम्बोधयति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अमूमुचत् गजेन्द्रं मोचयामास ॥ ३१ ॥

अनयोरुक्तार्थंहेतुः तत्कथासु तासु कथासु सा कथैव वा सुमहत्पुण्यं पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

अष्टमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा अमूमुचत् मोचयामास एतत्ते त्वत्तः श्रोतुमिच्छामहे ॥ ३१—३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्र[illegible]

प्रथमोऽध्याया[illegible]

भाषा टीका ।

क्यों कि ? श्रीहरिकथाओं में यह गजेन्द्र मोक्षका आख्यान बड़ा पुण्य रूप है, और जहां जहां भगवान श्रीहरि गाये जायें वह सब ही धन्य और कल्याण का घर और शुभ है, ॥ ३२ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—हे शौनकादि हो ! हे विप्रो ! गंगा तट पर प्रायोपवेश लेने वाले महाराज परीक्षित ने जब श्रीव्यास नन्दन से ऐसा प्रश्न किया, तब तो उस सभा में मुनिलोगों के सुनते २ श्रीशुकदेवजी राजा को अभिनन्दन करके बोले भये ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण प्रथम स्कन्ध में

प्रथम अध्याय की भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

आसीद्गिरिवरो राजंस्त्रिकूट इति विश्रुतः ।
क्षीरोदेनावृतः श्रीमान् योजनायुतमुच्छ्रितः ॥ १ ॥
तावता विस्तृतः पर्यक् त्रिभिः शृङ्गैः पयोनिधिम् ।
दिशः खं रोचयन्नास्ते रौप्यायसहिरण्मयैः ॥ २ ॥
अन्यैश्च ककुभः सर्वा रत्नधातुविचित्रितैः ।
नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झराम्भसाम् ॥ ३ ॥
सचाऽवनिज्यमानाङ्घ्रिः समन्तात्पय ऊर्म्मिभिः ।
करोति श्यामलां भूमिं हरिन्मरकताश्मभिः ॥ ४ ॥
सिद्धचारणगन्धर्वविद्याधरमहोरगैः ।
किन्नरैरप्सरोभिश्च क्रीडद्भिर्जुष्ट(१)कन्दरः ॥ ५ ॥
यत्र सङ्गीतसन्नादैर्नदद्गुहममर्षया ।
अभिगर्जन्ति हरयः श्लाघिनः परशङ्कया ॥ ६ ॥
नानाऽरण्यपशुव्रातसङ्कुलद्रोण्यलङ्कृतः ।
चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकण्ठ विहङ्गमः ॥ ७ ॥
सरित्सरोभिरच्छोदैः पुलिनैर्मणिवालुकैः ।
देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभाम्ब्वनिलैर्युतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पूर्वे मन्वन्तरे प्रोक्तं गजेन्द्रस्य विमोक्षणम् ।
द्वितीयादित्रिभिस्तत्तु विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ १ ॥
द्वितीये तु गजेन्द्रस्य गजीभिः क्रीडतो जले ।
दैवाद्ग्राहगृहीतस्य हरिस्मृतिरुदीर्यते ॥ २ ॥

आसीदिति ॥ १ ॥

तावता योजनायुतेन पर्यक् परितः त्रिकूटसमाख्याबीजमाह त्रिभिः—शृङ्गैर्मुख्यैः ॥ २ ॥

अन्यैश्च शृङ्गैर्निर्झराम्भसां निर्घोषैश्च ककुभः सर्वा रोचयन्नास्त इति पूर्वेणान्वयः । कथम्भूतैः शृङ्गैः रत्नैर्धातुभिश्च विचित्रितैर्नानाविधानां द्रुमलतानां गुल्मा येषु तैः ॥ ३ ॥

पयस ऊर्मिभिः समन्तादवनिज्यमाना प्रक्षाल्यमाना अङ्घ्रयो मूलप्रान्ता यस्य हरिद्भिः पन्नाश्मवर्णैः ॥ ४ ॥ ५ ॥

किन्नरादीनां सङ्गीतसन्नादैर्नदन्त्यो गुहा यस्मिन्प्रदेशे तमभिगर्जन्ति हरयः सिंहाः अमर्षया असहनेन ॥ ६ ॥

नाना ये आरण्याः पशवस्तेषां व्रातैः सङ्कुलाभिर्द्रोणीभिरलङ्कृत आस्ते किञ्च चित्रा द्रुमा येषु तेषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठाः मधुरस्वना विहङ्गमा यस्मिन् ॥ ७ ॥

किञ्च अच्छोदकैः सरित्सरोभिर्युतः [illegible] इव वालुका येषु तैः पुलिनैश्च युतः देवस्त्रीणां म[illegible] [illegible]मोदस्तेन सौरभयुक्तान्यम्बून्यनिलाश्च तैश्च युत आस्ते [illegible]

(१) द्रोण्याय इति पाठः वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तमेवाह—आसीदित्यादिनाऽध्यायत्रयेण । ग्राहग्रहणात्प्राप्तां गजेन्द्रस्यावस्थां वक्तुं तावत्तदावासस्थानं त्रिकूटाचलं वर्णयति—आसीदिति । हे राजन् ! त्रिकूट इति प्रसिद्धः कश्चित् गिरिश्रेष्ठः आसीत् स च क्षीरसमुद्रेणावृतः क्षीराब्धिद्वीपस्थ इत्यर्थः । श्रीमान् शोभावान् रत्नादिसमृद्धिमान्वा योजनायुतोच्छ्रितः ॥ १ ॥

परितस्तावता योजनायुतेन विस्तृतश्च त्रिकूटसमाख्याबीजमाह—रौप्यायसहिरण्मयैस्त्रिभिः शृङ्गैर्मुख्यैः पयोनिधिं दिशश्च रोचयन्नाच्याकस्ते ॥ २ ॥

तथा रत्नैर्धातुभिर्गैरिकादिभिश्च विचित्रैरन्यैश्च शृङ्गैः ककुभो दिशः रोचयन्नास्त इति पूर्वेणान्वयः नानाविधैर्द्रुमैर्लतानां गुल्मैः लताभिः गुल्मैश्चेति वा निर्झराम्भसां गिरिनदीजलानां घोषैश्च रोचयन्नास्त इति पूर्वेणैवान्वयः ॥ ३ ॥

स च त्रिकूटः पयोधेः क्षीराब्धेरूर्मिभिः परितः आवनिज्यमाना विशोध्यमाना अङ्घ्रयः प्रत्यन्तपर्वता यस्य । सदेति पाठे सदा नित्यमवनिज्यमानाङ्घ्रिरित्यर्थः । हरिद्भिः पलाशवर्णैर्मरकताश्मकैरश्मभिः पाषाणैः श्यामलां भूमिं करोति विभर्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सिद्धादिभिः सिद्धादिभिः जुष्टा द्रोणयः यस्य कन्दरेति पाठान्तरं तदा सिद्धादिभिः जुष्टा सेविता कन्दरा शिखरमूलभूमिर्यस्येत्यर्थः । किन्नरादीनां सङ्गीतसन्नादैर्नदन्त्यो गुहा यस्मिन् प्रदेशे तमभिगर्जन्ति प्रतिगर्जन्ति हरयः सिंहाः कथम्भूताः परशङ्कया सिंहान्तरागमनशङ्कया निमित्तभूतया अमर्षया असहनेन श्लाघिनः स्ववीर्यश्लाघायुक्ताः ॥ ५ ॥ ६ ॥

नानाविधा ये आरण्याः अरण्यप्रभवाः पशवो महिषादयस्तेषां व्रातैः सङ्घैः सङ्कुलाभिः व्याप्ताभिर्द्रोणीभिरलङ्कृतोऽस्ति किञ्च चित्रा द्रुमा येषु तेषु देवोद्यानेषु कलकण्ठा मधुरस्वराः विहङ्गमा यस्मिन् ॥ ७ ॥

किञ्च सरितश्च सरांसि च तैरच्छोदैः निर्मलोदकयुक्तैर्मणय एव वालुका येषु तैः पुलिनैश्च देवस्त्रीणां मज्जनेन य आमोदकस्तेन सौरभेण युक्तान्यम्बून्यनिलाश्च तैश्च युक्तः आस्ते ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र सर्पर्येषु शाश्वतप्रतिहतशरणः श्रीमत्पादानेवेति दर्शनाय गजेन्द्रविषय इतिहासः कथ्यते । क्षीरोदेन क्षीरसमुद्रेण पर्यक् परिवृतः ॥ १ ॥

रौप्यायसहिरण्मयैः रजतायोहेममयैस्त्रिभिः शृङ्गैः पयोनिधिं दिशश्च रोचयन् विद्योतयन् ॥ २ ॥

अन्यैर्नानाधातुमयैः शृङ्गैश्च रोचयन्निति शेषः ॥ ३ ॥

निर्णिज्यमानाङ्घ्रिः प्रक्षाल्यमानप्रत्यन्तपर्वतः शुभैरश्मतानाविद्धैर्मरकताश्मभिरिन्द्रनीलरत्नैर्भूमिं श्यामलां नीलां करोतीति ॥ ४ ॥

यश्च सिद्धादिभिर्नित्यनिषेवितगुहः ॥ ५ ॥

किन्नरादिसङ्गीतसन्नादैः नदद्गुहं प्रतिध्वनितगुहं स्वयमभ्युपेत्य प्रतिगजशङ्कयाऽमर्षया असह्यमानबुद्ध्या श्लाघिनः मत्ताः हरयः सिंहा गर्जन्ति ॥ ६ ॥

चित्रा द्रुमा येषु तथा तानि च सुराणामुद्यानानि चित्रद्रुमसुरोद्यानानि तेषु कलकण्ठाख्याः विहङ्गमा यत्र स तथा ॥ ७ ॥

अच्छोदैर्निर्मलजलैर्मणिवालुकानि वालुकानि येषु तानि तथा तैः देवस्त्रीणां मज्जनादुत्पन्नो य आमोदः तस्मादुद्भूतं यत्सौरभं परिमललक्षणं तेनाक्ता भाविता अनिला येस्ते "आमोदो परिमलः" इत्यमरः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्रिकूटतत्स्थोद्यानसरोवर्णनविश्रुते: ।
द्वितीये ऽत्र गजेन्द्रेण ग्राहार्तेन हरिः स्मृतः ॥

आसीत् अस्ति ॥ १ ॥

पर्यक् परितः तावता योजनायुतेनैव त्रिकूटसमाख्याया बीजमाह—त्रिभिः । मुख्यैः शृङ्गैः दिशः ऊर्ध्वगता एव अन्यैः शृङ्गैः ककुभः सर्वाः अधश्चैव पर्यक् दिशो रोचयन्नास्त इति पूर्वेणान्वयः निर्घोषैर्दिशां रोचना तासु प्रतिध्वनिसमर्पणमिति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

पयस ऊर्मिभिः समन्तादवनिज्यमाना अङ्घ्रयो मूलप्रान्ता यस्य सः हरित्सु अष्टदिक्षु स्थितैर्मरकताश्मभिर्मेघवर्तिनीं भूमिं दूर्वादलश्यामलां करोति ॥ ३—४ ॥

किन्नरादीनां सङ्गीतसन्नादैर्नदन्त्यो गुहा यस्मिन् तं प्रदेशं अभिलक्षीकृत्य अमर्षया असहनेन परशङ्कया सिंहान्तरशङ्कया गर्जन्ति श्लाघिनः कत्थमानाः ॥५—६ ॥

चित्रा द्रुमा येषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठा विहङ्गमा यत्र स आस्ते ॥ ७ ॥

देवस्त्रीणां मज्जनेन च आमोदस्तेन सौरभयुक्तान्यम्बूनि अनिलाश्च तैर्युतः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तृतीयादित्रिभिर्गजेन्द्रमोक्षणमुच्यते, तत्र द्वितीये ग्राहगृहीतस्य गजेन्द्रस्य 'हरिः स्मृतिर्जातेत्युच्यते विश्रुतो विख्यातः आसीत् ॥ १ ॥

तावता योजनायुतेन पर्यक् परितो विस्तृतः रौप्यायसहिरण्मयैः रजतायस्सुवर्णमयैः त्रिभिः त्रिकूटसमाख्यापादकैः मुख्यैः शृङ्गैः दिशः खञ्च रोचयन्नास्ते ॥ २ ॥

तस्य द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य महात्मनः ।
उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीडं सुरयोषिताम् ॥ ६ ॥
सर्वतोऽलङ्कृतं दिव्यैर्नित्यं पुष्पफलद्रुमैः ।
मन्दारैः पारिजातैश्च पाटलाऽशोकचम्पकैः ॥ १० ॥
चूतैः प्रियालैः पनसैराम्रैराम्रातकैरपि ।
क्रमुकैर्नालिकेलैश्च खर्जूरैर्बीजपूरकैः ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्यैश्च शृङ्गैः निर्झराम्भसां निर्घोषैश्च सर्वाः ककुभः रोचयन् आस्ते इति पूर्वेण सम्बन्धः । कीदृशैः रत्नैः धातुभिश्च विचित्रितैः नानाविधानां द्रुमलतानां गुल्मा येषु तैः ॥ ३ ॥

पय ऊर्मिभिः क्षीरतरङ्गैः समन्तादवनिज्यमानाः प्रक्षाल्यमानाः अङ्घ्रयो यस्य सः हरिद्भिः पलाशवर्णैः मरकताश्मभिः मरकतनामकपाषाणैः भूमिं श्यामलां करोति ॥ ४ ॥

क्रीडद्भिः सिद्धादिभिः जुष्टा सेविता कन्दरा यस्य सः ॥ ५ ॥

यत्र त्रिकूटे किन्नराणां सङ्गीतसन्नादैर्नदन्त्यो गुहा यत्र तं प्रदेशं अभिश्लाघिनः स्वबलख्यापकाः परशङ्कया सिंहान्तरप्रवेशशङ्कया अत एवामर्षेण असहनेन हरयो गर्जन्ति ॥ ६ ॥

नानाविधानामारण्यानां व्रातैः यूथैः संकुलाभिर्द्रोणीभिरलङ्कृतः चित्रद्रुमेषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठाः मधुरस्वनकण्ठाः विहङ्गमा यत्र स आस्ते ॥ ७ ॥

अच्छोदैर्निर्मलजलयुक्तैः सरितश्च सरांसि च तैः मणय एव वालुकाः येषु तैः पुलिनैश्च देवस्त्रीमज्जनेन च आमोदस्तत्सौरभयुक्तान्यम्बून्यनिलाश्च तैश्च युक्त आस्ते ॥ ८ ॥

———

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीमधुसूदनाभ्यां नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजन् ! एक त्रिकूट इस नाम से विख्यात पर्वतों में श्रेष्ठ पर्वत है, और वह चारों तरफ से क्षीरोद (दुग्ध के समुद्र) से घिरा हुआ, और बड़ा शोभा वाला तथा दश हजार योजन ऊंचा है ॥ १ ॥

और उतने ही प्रमाण का चारोंतरफ से विस्तार वाला है, और चांदी, लोहा, और सोने के ऐसे तीन शिखरों से समुद्र दिशायें और आकाश को प्रकाशित कर रहा है ॥२॥

और रत्न धातुओं से चित्र विचित्र ऐसे अन्य शिखरों से भी दिशाओं को दीप्त करता हुआ है, और उन शिखरों में भी नाना प्रकार के लता, गुल्म, शोभा दे रहे हैं, और झरणाओं के जलों के निर्घोष (शब्द) हो रहे हैं ॥ ३ ॥

फिर वह पर्वत चारों तरफ के जल के तरङ्गों की टक्करों से अपने चरणों को धुला रहा है, और हरित वर्ण के ऐसे मरकत मणिओं के खण्डों से भूमि को श्याम कर रहा है ॥ ४ ॥

और बड़े २ सिद्ध लोग, चारण, गन्धर्व, विद्याधर, महोरग, किन्नर, और अप्सरा लोग जिस की कन्दराओं का सेवन करते हैं, अर्थात् वहां रहते हैं ॥ ५ ॥

और जहां पर सङ्गीतों के नादों से गुहाओं में प्रतिध्वनि होनेपर बड़े बड़े श्लाघावाले सिंह लोग, शत्रुकी शङ्का से चारों तरफ से गर्जते हैं ॥ ६ ॥

और नाना प्रकार के आरण्य (जङ्गली) पशुओं के झुंडों से व्याप्त ऐसी गुहाओं से अलंकृत होरहा है, और चित्र विचित्र द्रुम जिनों में ऐसे देवताओं के बाग बगीचा जिसमें लगरहे हैं, जिन बागबगीचाओं में मधुर और सुरीले कण्ठवाले पक्षिगण बोल रहे हैं ॥ ७ ॥

जिस में नाना प्रकार की स्वच्छ जल वाली नदियें और तालाब शोभा दे रहे हैं, कि जिनके पुलिनों में मणिओं की वालुका है । और देवस्त्रियों के स्नान से अति सुगन्धित जल के गन्ध को लिये हुए जहां पवन चल रहा है ॥ ८ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य द्रोण्यां वरुणस्योद्यानमास्ते ॥ ९ ॥

गिरिवर्णनादिसर्वं व्यर्थमिति मन्वानस्तो गिरिमुद्दिश्य वनं वर्णयति—सर्वतोऽलङ्कृतमिति । [illegible] वर्णयन् [illegible] मन्दारैरिति चतुर्भिः, । मन्दारादिभिः वृत [illegible] ॥ १३ ॥

मधूकैः सालतालैश्च तमालैरसनाऽर्जुनैः ।
अरिष्टोदुम्बरप्लक्षैर्वटैः किंशुकचन्दनैः ॥ १२ ॥
पिचुमन्दैः कोविदारैः सरलैः सुरदारुभिः ।
द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बूभिर्बदर्यक्षाभयामलैः ॥ १३ ॥
बिल्वैः कपित्थैर्जम्बीरैर्वृतो भल्लातकादिभिः ।
तस्मिन्सरः सुविपुलं लसत्काञ्चनपङ्कजम् ॥ १४ ॥
कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रश्रियोर्जितम् ।
मत्तषट्पदनिर्घुष्टं शकुन्तैश्च कलस्वनैः ॥ १५ ॥
हंसकारण्डवाकीर्णं चक्राह्वैः सारसैरपि ।
जलकुक्कुटकोयष्टिदात्यूह(१)कुलकूजितम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्मिन् गिरौ सर आस्ते तद्वर्णयति । सुविपुलमित्यादि सार्द्धैः पञ्चभिः । लसन्ति काञ्चनपङ्कजानि यस्मिन् ॥ १४ ॥

कुमुदादीनां श्रिया ऊर्जितं कलः स्वनो येषां तैः शकुन्तैश्च निर्घुष्टम् ॥ १५ ॥

चक्राह्वैः सारसैरप्याकीर्णम् जलकुक्कुटादीनां कुलैः कूजितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"ये मां त्वां च सरश्चेदम्"इत्यादिना गिर्यादिवर्णनं सर्वं श्रेय-स्करमिति वक्ष्यति भगवानतो गिरिमुपवर्ण्य वनं वर्णयति-तस्योत्कार्द्ध-स्य त्रिकूटस्य द्रोण्यां महात्मनो वरुणस्य ऋतुमदाख्यम् उद्यानवनमस्ति कल्पभूतं सुरयोषितामाक्रीडं विहारस्थानम् ॥ ९ ॥

नित्यं फलानि पुष्पाणि च येषां तैर्द्रुमैः परितोऽलङ्कृतं द्रुमानेव काँश्चिद्दर्शयति-मन्दारैरिति । मन्दारादिभिर्वृतः वनप्रदेशापेक्षया पुँल्लि-ङ्गनिर्देशः । तस्मिन्नुद्याने सरोऽस्ति कथम्भूतं सुविपुलं विस्तृतं ल-सन्ति काञ्चनमयानि पद्मानि यस्मिन् ॥ १०—१४ ॥

कुमुदादीनां श्रियोर्जितं समृद्धं मत्तैर्मधुपानमत्तैः षट्पदैः भृङ्गैः कलो मधुरः स्वनो येषां तैः शकुन्तैः पक्षिभिश्च निर्घुष्टं ध्वनितम् ॥ १५ ॥

हंसैः कारण्डवैश्चाकीर्णं सङ्कुलं चक्रवाकैः सारसैरप्याकीर्णं समस्तेनाप्याकीर्णपदेन प्रधानस्वारस्यापेक्षयाऽन्वयः जलकुक्कु-टादीनां कुलैः कूजितं कलेति पाठान्तरं तत्र कलं मधुरं भवति यथा तथा कूजितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आक्रीडं क्रीडास्थानम् ॥ ९ ॥

चूतोऽङ्कनाप्रियः प्रियालः स्फुटोनाम वृक्षः द्रुमिलदेशभवः चूतो वा आम्रः पिकोदरो माकन्दनामा स चूतः आम्रातकः आम्रवृक्षः सालः सर्जविशेषः अरिष्टो बृहत्पत्रः पिचुमन्दविशेषः किंशुकः पलाशः ॥ १०—१२ ॥

पिचुमन्दः सूक्ष्मपत्रः रोमशनामा वा सरलः क्षीरवृक्षः गुग्गुलुर्वा ॥ १३—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऋतुमन्नाम उद्यानमास्ते ॥ ९ ॥

मन्दारादिभिर्वृत इति पुँल्लिङ्गनिर्देशेन गिरिवर्णने व्याख्याय-माने तस्मिन् सर इत्यत्र तत्पदेन प्रक्रान्ते गिरावेवोच्यमाने तत्रत्य-सरसि गजेन्द्रावगाहनादिकथायां सत्याम् ऋतुमन्नाम्नो वरुणो-द्यानस्य वर्णनमप्रस्तुतत्वाद्व्यर्थं स्यात्तस्मात् वृत इत्यार्षत्वाद्वृ-तमित्युद्यानविशेषणमेव व्याख्येयम् ॥ १०—१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

"ये मां त्वाञ्च सरश्चेदम्"इत्यादिना गिरिवनादिकं सर्वं विधे-यमिति वनमास्ते ॥ ९ ॥

पुनर्गिरं वर्णयति—मन्दारैरिति, चतुर्भिः । मन्दारादिभिर्वृत इति चतुर्णामन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

(१) कलमिति पाठान्तरम् ।

मत्स्यकच्छपसञ्चारचलत्पद्मरजः पयः ।
कदम्बवेतसनलनीपवञ्जुलकैर्वृतम् ॥ १७ ॥
कुन्दैः कुरबकाशोकैः शिरीषैः कुटजेङ्गुदैः ।
कुब्जकैः स्वर्णयूथीभिर्नागपुन्नागजातिभिः ॥ १८ ॥
मल्लिकाशतपत्रैश्च माधवीजालकादिभिः ।
शोभितं तीरजैश्चान्यैर्नित्यर्तुभिरलन्द्रुमैः ॥ १९ ॥
तत्रैकदा तद्गिरिकाननाश्रयः करेणुभिर्वारणयूथपश्चरन् ।
*सकण्टकान्कीचकवेणुवेत्रवद्विशालगुल्मं प्ररुजन्वनस्पतीन् ॥ २० ॥
यद्गन्धमात्राद्धरयो गजेन्द्रा व्याघ्रादयो व्यालमृगाः सखड्गाः ।
महोरगाश्चापि भयाद्द्रवन्ति सगौरकृष्णाः शरभाश्चमर्यः ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मिन्सरो वर्णयति—तस्मिन्निति, सार्द्धैः पञ्चभिः । तस्मिन् गिरौ सुविपुलं सर आसीत् वसन्ति काञ्चनपद्मानि यस्मिन् ॥ १४ ॥

कुमुदानां श्रिया शोभया ऊर्जितं समुद्भ्रम मत्तैः षट्पदैः भ्रमरैः कलो मधुरः स्वनो येषां तैः शकुन्तैश्च निर्घुष्टं नादितम् ॥ १५ ॥

हंसैः कारण्डवैराकीर्णं चक्राह्वैः सारसैरप्याकीर्णम् जलकुक्कुटादीनां कुलैः समूहैः कूजितम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उस पर्वत की गुहा में महात्मा भगवान् वरुण का भी एक ऋतुमान् नामवाला बगीचा है, वह भी एक देवस्त्रियोंके खेलने का स्थान है ॥ ९ ॥

और सदा दिव्य पुष्प फल वाले द्रुमों से अलंकृत रहता है वे द्रुम कौन से हैं, कि—मंदार, पारिजात, पाटल, अशोक, चंपक, ॥ १० ॥

चूत, (यह एक आम की जाति है) प्रियाल, पनस, आम्र, आम्रातक, क्रमुक, नारिकेल, खर्जूर, बीजपूर, ॥ ११ ॥

मधुक, साल, ताल, तमाल, असन, अर्जुन, अरिष्ट, उदुम्बर, प्लक्ष, वट, किंशुक, चन्दन, ॥ १२ ॥

पिचुमन्द, कोविदार, सरल, सुरदारु द्राक्षा, इक्षु, रंभा, जम्बू, बदरी, अक्षामय, आमलक, ॥ १३ ॥

बिल्व, कपित्थ, जंबीर, भल्लातक, इत्यादि द्रुमो से व्याप्त हो रहा है उस पर्वत, के विषै एक बडा विशाल सरोवर है, जिस में कांचन के कमल खिले हुए है, ॥ १४ ॥

और कुमुद, उत्पल, कल्हार, शतपत्र, इत्यादि जाति के कमलों की शोभा से सुशोभित हो रहा है और मत्त भ्रमरों की गुञ्जार से तथा मधुर स्वर पक्षियों के कूजने से व्याप्त हो रहा है ॥ १५ ॥

तथा हंस, कारंडव, चक्राह्व, और सारस पक्षियों से भी व्याप्त हो रहा है, और जल कुक्कुट, कोयष्टि, दात्यूह, इन पक्षियों के समूहों से कूज रहा है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो यस्मिंस्तत् ॥ १७—१८ ॥

नित्यमृतवः फलपुष्पादिसंपत्तिहेतवो येषां तैरलं शोभितम् ॥ १९ ॥

तत्रैवं सत्येकदा तद्गिरिकाननाश्रयो वारणयूथपः करेणुभिश्चरंस्तृषार्दितेन स्वयूथेन वृतः सरोवरस्य कस्याश्चित् समीपमगमदिति पञ्चमेनान्वयः, किंकुर्वन् कीचकवेणुवेत्रवन्तं विशालं गुल्मं लतादिसन्दर्भं वनस्पतींश्च प्ररुजन्प्रभञ्जन् ॥ २० ॥

कथम्भूतः यस्य गन्धमात्राद्धरयः सिंहा गजेन्द्रादयश्च भयाद्द्रवन्ति पलायन्ते ॥ २१ ॥

* सकण्टककमिति, वीर० विज० ।

वृकावराहामहिषर्क्षशल्या गोपुच्छसालावृकमर्कटाश्च ।
अन्यत्र क्षुद्रा हरिणाः शशादयश्चरन्त्यभीता यदनुग्रहेण ॥ २२ ॥
स घर्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतो मदच्युत्कलभैरनुद्रुतः ।
गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन्निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥ २३ ॥
सरोऽनिलं पङ्कजरेणुरूषितं जिघ्रन्विदूरान्मदविह्वलेक्षणः ।
वृतः स्वयूथेन तृषार्दितेन तत्सरोवराभ्याशमथागमद्द्रुतम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वृकादयः क्षुद्रा अल्पाः प्राणिनोऽन्यत्र तद्दृष्टिपथं त्यक्त्वा चरन्ति ॥ २२ ॥

पुनः कीदृशः घर्मतप्तः मदच्युन्मदस्रावी मदमश्नन्तीति तथा तैः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण च चलतां चलानां पद्मानां रजसा युक्तं पयो जलं यस्मिन्कदम्बादिभिर्युतम् ॥ १७ ॥

कुन्दादिभिः शोभितम् इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥

नित्यमृतवः फलपुष्पादिसम्पत्तिहेतवो येषां तैरन्यैश्च तीरजैः द्रुमैरलमलङ्कृतमत्यर्थं शोभितमिति वाऽन्वयः ॥ १९ ॥

तत्रैवं स्थिते एकदा तद्गिरिकाननाश्रयः वारणयूथपः गजेन्द्रः करेणुभिर्गजीभिः चरन् तृषार्दितेन स्वयूथेन वृतस्तस्य सरोवरस्याभ्याशं समीपमगमदिति पञ्चमेनान्वयः । किंकुर्वन् कण्टकैः सहितं कीचकवेणुवेत्रवन्तं विशालं गुल्मं लतादिसन्दर्भं वनस्पतींश्च प्ररुजन्प्रभञ्जन् ॥ २० ॥

तमेव विशिनष्टि–यस्य गजेन्द्रस्य गन्धमात्राद्वायुप्रसारमात्रात् सिंहप्रभृतयः मृगाः प्रतिपक्षिणो गजाश्च भयात् पलायन्ते ॥ २१ ॥

अन्ये क्षुद्रा हरिणादयो मृगास्तु यस्य गजेन्द्रस्यानुग्रहेणानुज्ञानेनाऽभीता निर्भयाश्चरन्ति चेरुः ॥ २२ ॥

स गजेन्द्रो घर्मेणातपेन तप्तः मदस्राविकरिभिः करेणुभिः कलभैश्चानुद्रुतः मदस्राविभिः कलभैश्चानुद्रुत इति वा गरिम्णा स्थौल्येन गिरिं सकम्पयन् मदमश्नन्तीति तथा तैरलिकुलैर्निषेव्यमाणः ॥ २३ ॥

सरसः सम्बन्धिनमनिलं वायुं पङ्कजरेणुभिरूषितं व्याप्तं विदूरादेव जिघ्रन्मदेन विह्वले चलिते ईक्षणे यस्य तृषा पिपासयाऽर्दितेन पीडितेन स्वयूथेन वृतः तत्सरोवराभ्याशं द्रुतं सत्वरमगात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अशोकः सितरक्तपुष्पभेदेन द्विविधः कुरवकः कुटजः कुब्जकं भ्रमरीपुष्पं स्वर्णकृतमाख्यः कमलात्पृथक् ॥ १८ ॥

शतपत्रं जालकं मत्कुणिका लता "फलद्रुमः स विज्ञेयो नित्यपुष्पफलो द्रुमः" इत्यभिधानम्. तस्मिन्नुद्याने सरोवरोऽस्तीत्यन्वयः । तत्रोद्याने तत्सरोवराभ्याशमागमदित्यन्वयः ॥ १९ ॥

सकण्टकं विशालगुल्मं वनस्पतींश्च प्ररुजन् ॥ २० ॥

हरिप्रभृतिमर्कटान्ताः यस्य गन्धमात्रात् अद्भुतभयात् द्रवन्तीत्यन्वयः । खड्गो मृगविशेषः व्याघ्रमृगः सर्पाकारो मृगः तेभ्योऽन्ये कृष्णक्षुद्रा हरिणादयो मृगविशेषा यदनुग्रहेणाऽभीताश्चरन्ति सिंहादिभयराहित्यात् ॥ २१—२३ ॥

सरःसम्बन्धिवायुम् ॥ २४—२९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्रैकदेति पञ्चकम् ॥ २०—३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मिन्नुद्याने सर आस्ते तद्वर्णयति–सार्धैः पञ्चभिः । शकुन्तैः पक्षिभिः सहितम् मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो यस्मिंस्तत् नित्यमृतवः फलपुष्पादिसम्पादनार्थं येषु तैः ॥ १७—१९ ॥

तत्रैकदा वारणयूथपः अगमदिति पञ्चमेनान्वयः । किंकुर्वन् करेणुभिश्चरन् स्वभक्ष्यं भुञ्जानः कीचकवेत्रवन्तं विशालं गुल्मं प्ररुजन् प्रभञ्जन् ॥ २० ॥

हर्यः सिंहाः ॥ २१ ॥

यदनुग्रहेण तु वृकाद्याः क्षुद्रा अपि चरन्ति किन्त्वन्यत्र दृष्टिपथं त्यक्त्वा ॥ २२-२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मत्स्यकच्छपसञ्चारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो यत्र तत् कदम्बादिभिर्वृतमावेष्टितम् ॥ १७ ॥

कुन्दादिभिरलं शोभितमित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १८ ॥